

Kritische aantekeningen bij de Hortulus Animae in de Nederlanden

door

Dr. A. AMPE, S.J.

Men kan niet zeggen dat de *Hortulus Animae*¹, het gebedenboek dat in de 16e eeuw eens een zo enorme verspreiding heeft gekend, in de wetenschappelijke kringen van literatuur- en vroomheidsvorsing onbekend is gebleven. Zo wat overal vindt men een uiteenzetting omtrent zijn ontstaan, inhoud en verspreiding. En daarin is alles zeer klaar; we zouden geneigd zijn te zeggen: al te klaar en te eenvoudig... Immers het beeld, dat ons daarvan zo wat overal wordt opgehangen, is zeer overzichtelijk, in alles aan zich zelf gelijk, als beantwoordend aan een traditioneel geworden voorstelling van zaken².

Er is dan de eerste Latijnse druk te Straatsburg 1498 bij Wilhelmus Schaffener³. Een eerste Nederduitse vertaling verschijnt in 1500 (zie *Copinger*, nr. 3174); een eerste Duitse vertaling in 1501, gevolgd van een nieuwe, in 1502 door de humanist Sebastiaan Brant, de auteur van *Das Narrenschiff*, die de basis vormt voor de latere Duitse uitgaven. Een Nederduitse vertaling verscheen nog in 1513 te Leipzig, terwijl een aanpassing in protestantse zin door Georg Rhaw in 1520 volgde. De verspreiding gaat uit van Straatsburg, daarna van Nurenberg (Johan Koberger, met zijn drukfiliaal in Lyon⁴), Leipzig, Bazel, Augsburg, Worms enz. Het succes ervan werd in de hand gewerkt door de rijke verluchting der drukken, waar de invloed merkbaar is van Martin Schongauer uit Straatsburg voor de Duitse uitgaven, van Hans Baldung voor de drukken

(1) Wij gebruiken verder de volgende afkortingen: HA: Hortulus Animae; LHA de Latijnse tekst van de HA; NHA: de Nederlandse tekst van de HA; EHA: de 'enkele' HA; DHA: de 'dubbele' HA (de draagwijdte van deze termen wordt verder aangegeven).

(2) Wij ontleen onze voorstelling vooral aan: J. Klapper in *Verfasserlexikon der deutschen Literatur des Mittelalters* (ug. W. Stammeler), s.v. *Hortulus Animae*; Fr. Dörnhöffer, *Hortulus Animae. Le Jardin de l'âme. Cod. Bibl. Pal. Vindob. 2706, Commentaire*. Francfort s. M., Joseph Baer, 1912.

(3) Zie Hain, nr. 8936. Een volledig ex. berust in de KB. te Brussel; zie Polain, nr. 1999.

(4) De UB. te Gent bezit een ex. van de druk 1513 te Lyon, merkwaardig zowel om de houtsneden door Clein als wegens de met de hand geschilderde, niet bepaald kunstzinnige versiering er van (eens in het bezit van Fr. Sweertius).

vanaf 1511, van niemand minder dan Dürer en zijn school voor de Nurenbergse uitgaven.

Dit succes blijkt niet het minst uit het Hs. 2706 der *Nationalbibliothek* te Wenen, gemaakt naar de (niet teruggevonden) Duitse uitgave van Martinus Flach te Straatsburg 1510, prachtig verlicht door kunstenaars uit de Gents-Brugse school \pm 1520. Wellicht heeft de kunstwaarde van dit hs.⁵, die voor iedereen tastbaar is geworden door de statige facsimile-uitgave⁶ van 1907/9, het meest bijgedragen, om een algemene bekendheid en beroemdheid aan de HA te verzekeren, waardoor het werk onbetwist en onbetwistbaar als een vaststaande grootheid beschouwd is gaan worden.

Tegenover de achtergrond van deze algemeen aanvaarde inzichten omtrent de HA is het begrijpelijk, dat aan de in de Nederlanden verschenen HA slechts een matige aandacht werd besteed en hoe daarbij alles van uit die gezichtshoek beoordeeld werd⁷. Deze ziet men dan ook globaal als een vertaling van de in Duitsland, m.n. te Straatsburg, verschenen HA. Omdat men blijkbaar geloofde dat alles opgelost was door een verwijzing naar Duitsland, bleven de ogen als 't ware fataal gesloten voor alle verdere problemen, die onvermijdelijk en spontaan uit een onbevangen onderzoek van de teksten zelf zouden gerezen zijn.

Gezien deze feitelijke toestand van het wetenschappelijk onderzoek binnen en buiten de grenzen en wegens het bijna onoverzienbaar materiaal⁸, dat zich opdringt bij de ontginning van dit ge-

(5) Dit werd vooral in het licht gesteld door Eduard Chmelarz, *Ein Verwandter des Breviarium Grimani* in *Jahrb. d. kunsth. Sammlungen d. allerhöchsten Kaiserhauses*, 10, 1889, p. 429 s., en Fr. Dörnhöffer (zie n. 2). De algemeen verspreide opinie, dat het hs. zou vervaardigd zijn voor Margareta van Oostenrijk, dochter van K. Maximilianus, en uitgevoerd door de Gentse schilder Gerard Horenbout, werd door Dörnhöffer afgewezen. De identificatie-pogingen zijn nog volop aan gang.

(6) *Hortulus animae. 'Seelengärtlein'. Codex Ms. 2706 der k.k. Hofbibliothek in Wien*. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von Fr. Dörnhöffer, 1907-9, uitgegeven bij Oosthoek te Utrecht (2 dln.; 3e deel commentaar). Vgl. 77 s.

(7) Typisch lijkt wel het bijna onleesbare artikeltje van J.V. in *Biekerf*, 1922, pp. 145-8. Zie verder p. 80.

(8) Buiten het bibliografisch en het kunsthistorisch belang dat de HA oplevert, moet hij specifiek onderzocht worden als uiting van de vroomheid op het einde der middeleeuwen en de aanvang der nieuwe tijden. J. Klapper, a.c., deed hieromtrent een eerste poging; Fr. Haimerl, *Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands*, München, 1952, pp. 123-132, is bij uiterlijkheden blijven staan: hij is niet bij machte te bewijzen waarin het eigene van de HA zou bestaan of hoe bv. het *humanisme* van Seb. Brant in de HA zich zou doen gelden, terwijl wij veelmeer het boek als een uitloper en een eindproduct van de middeleeuwse vroomheid uit de getijdenboeken moeten zien. Het verbazende er van ligt wellicht juist daarin, dat de humanisten zoveel middeleeuws erfgoed zonder argwaan hebben overgenomen en dat dit alles, mede door hun toedoen, te midden van de renaissance en de hervorming is blijven voortleven. Die verstrengeling van oud en nieuw is ongemeen interessant en vergt nieuwe studie. Het kleine artikeltje van Fr. Wulf in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. V, 1960², s.v. *Hortulus animae* is zeer leerrijk, maar is uiteraard te beknopt om nieuwe perspectieven te openen.

bied, was het ons onmogelijk in te gaan op een alzijdig doorvorsen er van en definitieve oplossingen daarin aan te brengen, vooral omdat onze studie, waarvan wij hier de resultaten wensen mee te delen, louter occasioneel ontstaan en gegroeid is, zodat ook de hier gebrachte behandeling wel vaak op een ruwbouw gelijk, die verdere afwerking vergt.

De aanleiding tot de hier volgende studie was inderdaad een onderzoek van hs. 3084 der KB. te Brussel. Aanvankelijk interesseerde ons de daarin voorkomende passie-tekst: hij vormt o.i. een belangrijke schakel in de ontwikkeling van de passie-literatuur ten onzent. Maar daarover zullen we handelen, wanneer dit gegeven aan de beurt komt in onze « Losse aantekeningen bij de 'Heimelijke Passie' »⁹. Daarna werd onze aandacht geboeid door enkele anonieme teksten, die evenwel fragmenten bleken te zijn uit *Jacob Roecx' Wijngaert der sielen*¹⁰. Deze voor het eerst vastgestelde handschriftelijke overlevering heeft ongetwijfeld haar belang voor de nog te weinig bekende figuur van Roecx¹¹, maar eveneens voor de auteurskwestie omtrent sommige aan Vervoort toegeschreven werken, zoals wij in een hieraan gewijd artikel hopen te kunnen bewijzen. Ten slotte verruimde de horizon van ons onderzoek van voornoemd hs. zich plots, wanneer wij vaststelden, dat vele der hierin voorkomende teksten ook in de bekende, maar nog weinig bestudeerde HA te lezen stonden. Zo werden wij geconfronteerd met een heel nieuw vraagstuk: hoe heeft de HA, die, zoals men gewoonlijk aanneemt, van uit Duitsland door de druk verspreid werd, op de vroomheid der Nederlanden ingewerkt? Iedereen weet dat Dietse vertalingen van de HA ten onzent gedrukt werden, maar een nader onderzoek drong ons alvast twee andere vragen op, nl.: heeft de HA, die van uit Duitsland een zo opvallende verspreiding heeft meegemaakt, wellicht geen wortels, die in de bodem van de Nederlandse vroomheid reiken?; en anderzijds: heeft de HA, waarvan de invloed door de druk algemeen aanvaard is, niet een andere inwerking ten onzent uitgeoefend langs handschriftelijke weg, zoals we dit reeds door ons voornoemd hs., dat het vertrekpunt van onze bedenkingen was, moesten vaststellen? Begrijpelijkerwijs evenwel gaat het niet op, alles hieromtrent te willen oplossen, vooral daar bij het vorderen van ons onderzoek steeds nieuwe vraagtekens rezen. Zo moest onze studie zich beperken tot een verkenningstocht op een verwaarloosd terrein, met de bedoeling een zakelijke berichtgeving van het reeds gevondene te bezorgen en een kritische vraagstelling te suggereren aangaande onopge-

(9) Vgl. *OGE.* (= Ons Geestelijk Erf), 1961, p. 186-214.

(10) Vgl. *OGE.*, 1960, p. 5-52.

(11) Zie de tweede in n. 12 aangekondigde studie.

loste punten, die gaandeweg onze aandacht opeisten. Zoals de titel aanstipt, beperken wij ons onderzoek tot de verspreiding van de HA in de Nederlanden, zodat wij de HA in het buitenland slechts aanraken in zover dit onmiddellijk nodig leek ter verklaring van wat binnen onze grenzen gebeurde.

Dit alles brengt ons er toe, een eerste hoofdstuk te wijden aan de beschrijving van ons hs., die nadrukkelijk de tekst-identificatie binnen de Dietse literatuur nagaat, om slechts als het ware achteraf te verwijzen naar de HA. Dit heeft het voordeel, dat wij aldus aantonen hoe de teksten, die we in de HA terugvinden, diep verankerd in onze eigen traditie liggen. Het tweede hoofdstuk onderzoekt de drukken van de HA (binnen onze grenzen), wat ons het onverwachte inzicht zal bijbrengen in de bonte verscheidenheid van wat bij ons onder die éne naam schuilgaat¹². Een derde hoofdstuk voert ons terug naar de handschriften, om de invloed van de HA ook over die weg te gaan ontdekken. Meteen krijgen wij de nieuwe problematiek beter onder ogen.

(12) Belangrijke gedeelten hieruit verschijnen in *De Gulden Passer*, 1962, o.a. het bibliografisch overzicht der drukken, de beschrijving van twee onbekende postincunabeltjes, de beschouwingen over de Latijnse Hortulus Animae en over de Hortulus Animae in de Dietse vertaling van Damiaan vanden Houte. Bovendien gaven wij reeds in *OGE.*, 1961, pp. 300-18, een bibliografie over de aan Vervoort toegeschreven Hortulus, met een onderzoek omtrent deze toeschrijving: '*De aan Vervoort toegeschreven Hortulus animae*'. Onze beschouwingen aldaar moeten aangevuld worden door onze studie: '*Het aan Vervoort toegeschreven Ghulden Ghebede-boecxken*' (te verschijnen in *OGE.*, 1962). Vgl. p. 40, n. 7.

EERSTE HOOFDSTUK

EEN VERBORGEN HORTULUS - ANIMAE - HANDSCHRIFT UIT DE
FAMILIE MIDDELBORCH

Hs. 3084 der KB. te Brussel is op het eerste gezicht weinig belangrijk en werd naar wij weten ook nog nooit nader onderzocht. Wij zelf hebben ook slechts geleidelijk de waarde er van leren kennen, zoals wij hierboven reeds lieten doorschemeren. Zo zien wij ons dan ook genoopt nader kennis hiervan te nemen door een nauwkeurige beschrijving van zijn inhoud. Zo komen wij wellicht het best er toe, het belang er van te laten aanvoelen, naarmate blijkt dat het een typische vertegenwoordiger van de gebedsliteratuur uit de eerste helft der 16de eeuw mag heten en een verwikkelde problematiek met zich brengt door zijn vervlochtenheid met het HA-vraagstuk, dat wij hiervoren schetsten.

§ 1. Inhoudsopgave van Hs. 3084 der KB.
te Brussel.

Het papieren handschriftje, 109 bladen tellend, meet 14 bij 10 cm. en steekt in een 19e-eeuws bandje, waarvan de rug meldt: *Gebedboek*. Het heeft volgende inhoud.

1. (f 1r) *Desen boeck hoort toe Barbera//Middelborch weduwe
wonende in die//Legenstrate by die wedemerck¹ dyen//vint die
brincken haer tuys (hieronder streep, met dwarslijntjes)
brincken haer tuys al sonder beyden
sy en souder niet gerne af sceyden
als gy ten oordeel sult syn gestelt
suldy met den boeck dan syn gequelt
brincken haer tuys al sonder beraden
soe en sal u dit boexken niet verladen
(hieronder streep zoals boven)
Die met Jhesus liefden es ghewont
het <v>vaer hem leet waer hy ghesont*

(1) Naar een vriendelijke mededeling van dhr. L. De Man, uit Wommel, redactiesecretaris van *Eigen Schoon en De Brabander*, moeten wij deze toponiemen in Leuven thuisbrengen. De *legenstrate* beantwoordt aan de huidige Parijsstraat; de *wedemerck* (= veemarkt) aan het huidige St.-Antoniusplein. Over de eigenlijke Leuvense familie enz. konden geen nadere inlichtingen gevonden worden in de parochiële registers, buiten enkele sporadische gegevens uit de 2e helft der 16e eeuw. Over Barbara Middelborch zie verder p. 15 s.

(hieronder effen streep)

B M (= Barbara Middellborch) *Niet sonder Godt*

(hieronder enkele streep)

*Wat baet ons welde en rycheyt groot
wy syn ghestrickt al met die doot*

2. F. 1v : bl.

3. F. 2r-3r : liturgische tafel voor berekening van pasen enz. voor de jaren 1500 tot 1577 (zie verder p. 26).

4. F. 3v-4v : bl.

5. F. 5r-10v : liturgische kalender. Zie p. 26.

6. F. 11 r : *Inden beginne was dat woirt ende dat woirt ... Ende wy hebben gesien syn glorie des eenigen geboren sone vuyten vader vol godliken genaden ende waerheden. God sy geloeft.*

Dit is het Laatste Evangelie uit de H. Mis (= Jo. 1.1-14). Deze tekst werd om zijn diepte en eerbiedwaardigheid ook buiten het liturgisch kader gebruikt, vooral als 'zegen' (vgl. Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden*, 1930-4, dl. VI, p. 11, nr. 7). Over het liturgisch en paraliturgisch gebruik van deze tekst zie J. Jungmann, *Missarum Solemnia*, Wien, Herder, 1948, II, p. 542-7².

7. F. 11r-12v : *Dese bedinghe plach dagelycx te lesen maximilianus die edel keyser vanden roomschen rycke ter saligen gedachten van synder sielen* (titel). *O almogende god, gedanct gelooft ende gebenedyt moet ghy syn vander graciën die ghy my verleent hebt dat ic een kersten mensche geworden ben... dat ic mach regeneren met u dair boven inden hemel ende met al u vrienden, dair eeuwich peys is sonder eynde. Amen.*

Dit zeer verspreide 'echt volksgebed' werd uitgegeven door J. Broeckaert in *Dietsche Warande*. NR. IX, 1896, pp. 123-5, en besproken door Meertens, *o.c.*, VI, p. 51-2³. Andere hss. vermeld bij Meertens, *o.c.*, VI, p. 5, nr. 20 ; Dalmatius van Heel, O.F.M., *Middeleeuwse Hss. op godsdienstig gebied in het bezit van de Bibliotheek der Gemeente Rotterdam*, 1948, p. 118, nr. 35 ; Lieftinck, *Codicum in finibus Belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in Bibliotheca Universitatis (Leidensis) asservantur*. P.I. Leiden, 1948, Hs. Ltk. 303, f. 172, *o.c.*, p. 121⁴.

8. F. 12v-16v : *Als haer sinte birgitta te roome in sinte pauwels kercke hadde laten sluyten, badt si alle daghe devotelyck voir een heylich cruys, dat huer geopenbaert mocht worden tghetal der won-*

(2) Dit is een constant gegeven in de Getijdenboeken, dat wij ook in HA terugvinden ; zie NHA, nr. 7. Vgl. p. 22.

(3) Een nader onderzoek zou geveerd zijn, om de oorsprong en herkomst van dit vooral door de druk verspreide gebed na te gaan, en speciaal het verband er van met het andere lofgebed vermeld bij Meertens, *o.c.*, I, p. 31s.

(4) Zie NHA, nr. 107, 129 ; vgl. p. 30. Ook in HA van Vervoort (zie OGE, 1961, p. 300 s.).

den christi. Soe heeft huer dbelt met geneychden hoofde toesproken seggende: De wonden myns lichaems syn geweest vyf duysent, vyfhondert ende vijfventsestich. Ende wildi die eeren, soe leest een geheel jair lanck alle daghe xv. pater noster ende xv. ave maria. Soe sal elcke wonde ten eynde vanden jaire gegroet syn met een pater noster ende ave maria. Ende die dit doet met dese navolgende gebeden, sal xv. sielen van syn naesten vrienden verlossen vuyten vagevier, xv. sondaren bekeeren, ende xv. rechtveerdige houden staende in goeden state. Ende ic wil hem geven myn lichaem tot een spyse xv. dagen voir syn doot, ende vergeven hem al zyn sonden. Ende soe dickwils als mense devotelyck knielende leest, soe verdientmen xlvi duysent twee hondert jaeren ende vj carenen aflaets, als te roome int aflaet boeck gescreven staet (titel). (inc.) (f. 13r) O heere Jesu christe eeuwige soeticheyte der gheenre die u minnen, jubilatatie boven alle blyscap ende begheerte salicheyte ende minnair der berouwiger sondaren die penitentie doen, ghi hebt geseit ende getuycht dat u weelde is te syne... dat het eynde myns levens soe loffelyck vonden worde, dat ic nae dit leven u eeuwelyck weerdelycken loven ende met alle u lieve heyligen verbliden mach. Pater noster, ave maria.

Dit is het bekende *Gebed der XV pater nosters*, meestal aan S. Birgitta toegeschreven. Zie hierover literatuur en andere hss. bij Achten-Knaus, *Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften*, Darmstadt, 1959, p. 34, en index i.v. *Brigitta*, p. 398; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 113; Dom Wilmart in *Revue Bénédictine*, 51, 1935, pp. 274-8 (speciaal over de Engelse versie).

De tekst van ons hs. komt overeen met de redactie C, die P. Stracke uitgeeft in *OGE.*, 17¹, 1943, p. 135-8⁵.

9. F. 16v-17r: *O salige brigitta verre gepresen ende vermaert inder aerden, genaempt een princersse van schotlant, gestadich in u leven... O heylighe vrouwe, bidt dinen bruygoom voir onse sonden, dat wy met u verblyden moegen inder eeuwicheyt. Amen. pater noster en ave maria.*

Dit gebed tot S. Brigida, prinses van Schotland genoemd⁶, vond ik in andere hss. niet⁷.

(5) Zie NHA, nr 109-110; zie verder p. 30.

(6) Over deze Brigida zie G. Schreiber, *Irland im deutschen und abendländischen Sakralraum, Zugleich ein Ausblick auf St. Brandan und die zweite Kolumbusreise*. Keulen-Opladen, Westdeutscher Verlag, 1952, pp. 26-37.

(7) Dit gebed vinden wij onder de suffragia van NHA nr. 83 (108) van de Vorsterman-druk. In andere (latere?) drukken (in welke voor het eerst?) komt het vóór de 15 oraties van S. Birgitta. Het is opvallend hoe Brigida met Birgitta, zo al niet verward, dan toch samengebracht werd. Wie is hiervoor verantwoordelijk? Speelt wellicht hierbij de traditie, die de 15 Oraties van Engelse herkomst laat zijn, een rol? De LHA heeft dit samenbrengen niet. De gebedsteksten aldaar voor beide heiligen hebben evenwel vele lotgevallen meegemaakt.

10. F. 17r-22v : <D>it syn die vyfthien bloetstortinghen cristi. Ende die dese navolgende gebeden leest met xv. pater nosters ende xv. ave maria ter eeren vander passien ende lyden ons heeren met innicheyt syns herten een jair lanck ende sonderlinge des vrydaechs, die verlost vyfthien sielen vuyten vagheveer ; hy bekeert vyfthien sondaren van haren sonden, ende xv. menschen van zyn geslachte wordden gestadicht tot een goet leven, ende hy crycht rechte kennisse van syn sonden (titel). (inc.) <I>ck dancke u, gebenedyde heere Jesu chrisie, dat ghy vuytstorte u heylighe preciose bloet in u kintsche daghen... op dat zy ende wy u eeuwelyck inder eeuwichheit moeten loven ende dancken sonder eynde met alle dat hemelsche geselschap. Amen. Pater noster ave maria.

De oefening der 15 Bloedstortinghen (naast die van 7 enz.) is zeer verspreid : zie Meertens, o.c., dl. II, p. 40-42 (we bemerken dat de gunstenrubriek, die zo sterk aan gene van de XV Pater Nosters van S. Birgitta (vgl. nr. 7) herinnert, niet alleen in de drukken voorkomt, zoals Meertens zegt,, maar ook in hss.; andere hss. aldaar aangegeven, ook bij Achten-Knaus, o.c., p. 55 en 319 ; Lieftinck, o.c., p. 34, 53, 122, 140, 168⁸.

11. F. 22 v :

<O> heere Jesu criste, u bitter passie, cruys, nagelen ende doot,
Spere, geesselen, croone, tranen ende wonden root,
Sweet, water, bloet ende pyne groot,
Dit moet mynder armer sielen troosten in haerder uysterste noot,
Als ic moet sterven die bitter doot.
Amen. Pater noster. Ave maria.

Van dit rijmgebed, dat vaak bij het vorige aansluit⁹, vindt men een afdruk, een bespreking en andere vindplaatsen bij Meertens, II, p. 85 ; VI, p. 80, nr 16c. Vgl. Bieckorf, IV, 1893, p. 226-8¹⁰.

12. F. 22 v : <A>nthoni, heylighe heremyt, der siecken hope, te loven, te minnen ende te dienen... met u inder hemelscher glorien eeuwelyck verblyden moet sonder eynde¹¹.

13. F. 22v-35r : <H>ier nae volghen die vier vuyterste, die welcke zeer schoon ende bequaem syn om lesen ende een yegelyck behoirse dicwils te overdencken (titel). (f. 23 r. (inc.). Dit leert

(8) Zie NHA, nr. 125-6 ; zie verder p. 30.

(9) Ook in de drukken gebeurt dit (bv. *De 15 Bloetstortinghen*, Antwerpen voor de Wed. Cornelis Stichter, Antwerpen voor Nicolaes Braau), terwijl andere uitgaven het *Maria-gebed* : *Weest gegroet, O alder heylichste...* hebben ; vgl. de drukken door Nijhoff-Kronenberg vermeld. Kan dit misschien bijdragen tot het vaststellen van bepaalde drukafhankelijkheid? Vgl. n. 14.

(10) Komt voor in NHA, nr. 127 ; zie p. 30.

(11) Zie NHA, nr. 76, vgl. p. 26. Met het St. Brigida-gebed is dit het enige dat in ons hs. overgenomen werd uit de vele suffragia, die zo typerend zijn voor de ge-tijdenboeken. Dit overgenomen om wille van de patroon van de kopiist.

ons die wyse man : gedencket dyn vuyterste ende inder eeuwichheit en sulstu nyet sundighen. Hier af spreect sinte Augustyn : meer es te scuwen alle die onreynicheyt der sunden... want ons heere es altyt bereet den mensche te behouden met synre ontfermherticheyt, die hy nyet behouden en can met synre gerechticheyt. Amen.

Mndl. vertaling van het *Cordiale de IV novissimis* van Gerardus van Vliederhoven¹².

14 F. 35r-36v : Die paus Innocentius gheeft den ghenen die dit navolgende gebet devotelyck leest, telcken male hondert daghen aflaets. Ende so wie dat alle daghe leest, sal voer syn doot sien die gloriose moeder ons heeren, ende sy sal hem openbaerlyc seggen den dach ende ure, dat hy sterven sal, ende is gebeeten int latyn *Obsecro*. (titel). (inc.) *Ic bidde u heylige maria, moeder gods, vol ende overloedich van ghenaden, des oversten coninx dochter... ende helpt my ten eeuwigen leven, over soete maget ende moeder gods, moeder der ontfermherticheit. Amen.*

Andere hss. bij Meertens, VI, p. 112, nr. 10 ; Lieftinck, o.c., p. 122, 164, 169 ; Dalmatius van Heel, o.c., p. 28, 89, 100¹³.

15. F. 36v : Dit gebet heeft gemaict papa Sixtus ende gheeft den ghenen, diet devotelyck lesen voer onse lieve vrouwe in die sonne xj duysent jair aflaets (titel). (inc.) *Weest gegroet alderheylichste maria, moeder gods, coninginne des hemels... Jesum dinen beminden, ende verlost my van allen quade. Amen.*

Afgedrukt bij Kronenburg, o.c., II, p. 364. Andere Mndl. en Latijnse teksten vermeld bij Meertens, VI, p. 76, nr. 14. Komt ook voor in Hs. 14.17 Plantijn-museum, Antwerpen, f. 19r (niet vermeld in Meertens' beschrijving) ; Dalmatius van Heel, o.c., p. 52 enz. ; Lieftinck, o.c., p. 118 en 209 ; Achten-Knaus, o.c., p. 52 enz. ; Latijnse hss. bij Leroquais, *Livres d'heures* I-II, index i.v. *Ave domina Maria...* Zie p. 58¹⁴.

16. Een schoon gebet tot onser liever vrouwen. Ende het heet int latijn *O intemerata* etc. (titel). (inc.) *O ombesmette ende inder eeuwichheit gebenedide sonderlinge maget ende moeder gods... cristum dat ic met hem regneren mach, die metten vader ende metten heyligen geest een zyt die met hem leves ende regneerste inder eeuwichheit. Amen.*

(12) Zie verder DHA, p. 75. De reden, waarom deze tekst werd opgenomen, is niet klaar.

(13) Een constant gegeven uit de Getijdenboeken. Zie NHA, nr. 37 ; vgl. verder p. 24.

(14) Zie NHA, nr. 38 ; zie p. 26. — Dit gebed komt vaak in drukken in aansluiting bij de *XV Bloedssortingen* (zie n. 9), meestal als inleiding van het referein van *de Zeven Weën van OLV* (afgedrukt in *Het Boek*, 1922, p. 85-86, 281). Zie Nijhoff-Kronenberg, 2516-20.

Van dit overbekende O Intemerata-gebed is de Mndl. tekst uitgegeven bij J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in de Nederlanden*, Amsterdam (1906), IV, p. 377-8 (met de aldaar aangegeven literatuur); de Latijnse in *PL.* 158, c. 959-60. Over herkomst en auteurschap van dit gebed, dat vaak aan Anselmus wordt toegeschreven, zie Dom Wilmart, *Auteurs spirituels et textes dévots du moyen âge latin*, Paris, 1932, pp. 474-504 (met uitgave van meerdere redacties). Andere teksten zie Achten-Knaus, *o.c.*, p. 140 en 378 (O) *Intemerata et in eternum benedicta singularis...*; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 89, n. 86; 127, n. 96; 100, n. 24; Lieftinck, *o.c.*, p. 152, 163, 203, 208; Meertens, *o.c.*, VI, p. 17, n. 6; Leroquais, *o.c.*, Index i.v. *O Intemerata...* (de inleiding toont aan, dat het gebed, evenals het *Obsecro*, deel uitmaakte van de *Horae BMV*, zodat hieruit de grote verspreiding er van blijkt¹⁵).

17. F. 37v-38r : *Dit navolgende gebed was gegeven biden engel gods den heyligen leeraer sinte bernaert ende seyde hem : Gelyc gout dat costelycste ende weerdichste is boven alle metalen, alsoe is dit gebedt mariam alder bequaemste ende ontfanckelycste boven alle ander gebeden* (titel). (inc.) *Weest gegroet alder heylichste dienstmaecht der heyligher drivuldicheyt maria, weest gegroet alder hoogste ... in die ure mynder doot ontfanckt myn siele ende offerse uwen sone Jesu cristo. Amen.*

Uitgegeven in *Biekerf*, IV, 1893, 230-1; andere hss. bij Meertens, VI, p. 7, nr. 5; Lieftinck, *o.c.*, p. 124; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 89, nr. 26; p. 100, nr. 26; Achten-Knaus, *o.c.*, p. 40 enz. Vgl. *Een Limburgsch Gebedenboek*, ug. Prims, p. 188-9¹⁶.

18. F. 38r-60r : *Hier beghint die passie ende lyden ons liefs heren Jesu christi. Amen.* (titel). (inc.) *Sint Jan bescreyft dat sesse daghen voir paesschen Jesus quam in dat stedeken van bethanien in symon lasarus huys, want ons heere hadde desen symon vander lasernien genesen... Doen riep maria die vrouwen tot haer, ende seyde dat Jhesus haer lieve kint tot haer geweest hadde, ende dat hy ter hellen gegaen was, om syn vrinden te verlossene. Doen worden sy alle tsamen verblyt, met alle vruechden ende glorien, wair omme die selve heere ons die glorie gunnen wille, die eeuwelyc dueren moet. Amen.*

Deze passie, gaande van palmzondag tot aan de verschijning van de verreezen Christus aan Maria, is uiterst belangrijk voor de geschiedenis van de *Heimelike Passie*, zoals wij elders hopen aan te tonen¹⁷.

(15) Zie NHA, nr. 41; zie verder p. 24.

(16) Zie NHA, nr. 39; zie verder p. 24.

(17) Zie OGE., 1961, p. 186 en vervolgen.

19. F. 60r-63r: *Hier beghint een devote oeffeninge ende troostelycke begheringe tot elck besonder artikel van ons liefs heeren passie. Eerst tot die moeder gods (titel). (inc.) O moeder der bermherticheyt maria, ick aenbede u doir dat groot inwendich liden, dat ghy voir ons arme sondaren geleden hebt, doen u lieve sone oirlof nam aen u opten witten donderdach... O heere Jesu christe, ick aenbede u doir dat groot inwendich liden, dat ghy voir ons arme sondaren geleden hebt, doen ghy int hoeftken waert... (reeks van 14 gebeden op dat schema), gevolgd door het gebed tot Maria :*

O moeder der bermherticheyt, ic bidde u doir dat groot inwendich liden... O heere Jesu christe, doir alle dat liden, datmen u ende u lieve moeder aen dede, soe gheeft alle geloovige sielen rust ende vrede. Pater noster. Ave maria. Amen.

Vgl. Meertens, VI, p. 201, nr. 41 (onvolledig?). Komt vaak voor nog in de drukken van de 17e eeuw, bv. als bijvoegsel na *De doorne Croon ons Heeren Jesu Christi*, Antwerpen, P. Stroobant (ex. Plantijn-museum, Antwerpen, A 2470), maar onvolledig¹⁸.

20. F. 63r-v: *Julius die tweede paus, heeft gegeven allen kersten menschen, die dese gebedekens lesen, als men ave maria slaet, lxxxij M. jaren aflaets, soe dicwils als mense leest (titel). (inc.) O alder glorioeste ende hoochste coninginne der ontfermherticheyt... gracie ende duechden des heylighs gheest. Amen. ave maria.*

Veelvuldig voorkomend gebed, vgl. *Een Limburgsch Gebedenboek*, ug. Prims, p. 207, waardoor het hs. wel naar de 16e eeuw moet teruggebracht worden (zie L. Indestege, *Verslagen en Meded. der Kon. Vl. Ac. v. T. en Letterkunde*, 1957, p. 23, zoals reeds J. Pollman had aangestipt in zijn recensie in *Studiën*, Dl. CX, nov. 1928, p. 384). Andere vindplaatsen bij Dalm. van Heel, *o.c.*, p. 92, nr. 101 ; p. 105, nr. 32. Nog in hs. 4407-08 KB. te Brussel, f. 111r en p. 58. Afgedrukt bij Kronenburg, *o.c.*, II, p. 375¹⁹.

21. F. 63v-64v: *Die dit navolgende gebet leest voir dat heylige sacrament, verdient hondert duysent jaeren aflaets, ende negentich carenen. Ende sint Jan guldemont seyt : soe wie dat dagelycx leest, en sal ongebiecht noch sonder dat heylighe sacrament nyet sterven (titel). (inc.) In die tegenwoirdicheyt uws heyligen lichaems ende uws heylegen dierbaeren bloets... ende met hulpe uwer graciën, brinct my na dit leven int eeuwege leven. Amen. Pater noster. ave maria.*

Dit gebed heb ik uitvoerig behandeld in *OGE.*, 1955, pp. 320-9.

(18) Zie DHA. Men vergelijkte nu L. Indestege, *Een Diets Gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw*, Gent, Sekretariaat der Academie, 1961, p. IX-X. - NB. Tot onze spijt moeten wij er van afzien, deze voortreffelijke uitgave in deze studie te gebruiken, daar zij ons pas tijdens de drukproeven bereikte.

(19) Wat wij het Angelus-gebed noemen. Zie NHA, nr. 118 (128), vgl. p. 30.

Nieuwe vindplaatsen : Brugge, Stadsbibl., hs. 327, f. 162v-164v (zie *Sacris Erudiri*, 1952, 310-1); Wolfenbüttel, Herz. Bibl., Hs. 88.14, f. 69v-70r; Rotterdam, Gemeentebibl. hs. 96.E 14, f. 84a-85b (Dalm. van Heel, p. 12); Antwerpen, Mus. Mayer-Van Den Bergh, nr. 301, f. 13r-v; Londen, Brit. Mus., hs. 14042, f. 368r-369r; L. Indestege in *Versl. en Meded. Kon. Vl. Ac.*, 1957, p.31²⁰.

22. F. 64v-65v : *Want ons leven onseker is eenen oogenblic tyts, om dan een salighe pelgrimagie te doen, hier inder aerden, soe ist ons seer nootelijc ende wel te raden, dat een yegelyck smorgens opstaende, een goet opset sal maken, hoe hy dyen dach sal overbringen, ter eeren gods, ende tot salicheyt synder sielen, ende stichticheyt zyns even mensche, ende zyn neringe ende officie ter eeren gods ende proffyt sijns huysgesins, ende seeght aldus (titel). (inc.) Inden name des + vaders, ende des + soens ende des + heyligen gheest. Amen. Jesus van nazareth, coninck der joden, ontfermi u mynre. // O almachtige eewige moghentheyte des vaders, wilt in desen daghe... als ic oyt genoechte in sonden gehad hebbe. Amen. pater noster. ave maria.*

Deze morgen-aanbeveling komt in hoofdzaak overeen met *Een Limb. Gebedenboek*, ug. Prims, p. 8-9 (vgl. p. 12) (een gebed tot elk der 3 goddelijke Personen). Vgl. nr. 27²¹.

23. F. 65v : *<E>en goede bevelinge tot onsen lieven heere (titel). (inc.) Ick bevele my in cristus cruyce, in gods aensichte... ende alle myn vrienden, zijne levende oft doot, helpse lieve heere vuyt alder noot.*

Variante van *Een Limb. Gebedenboek*, ug. Prims, p. 41; vgl. *Achten-Knaus, o.c.*, p. 134²².

24. F. 65v-66r : *Alsmen inder missen onsen heere heeft (sic), sal men devotelyck dese gebedekens lesen (titel). (inc.) O myn heere, myn godt, ghy syt dair tegenwoirdich onder den heylighen sacramente. Ick ben een arme sondige creature...*

4 korte gebeden bij de opheffing der hostie²³.

25. F. 66v : *Alsmen den kelct op heeft (titel). (inc.) Dat lichaem ende bloet ons heeren...²⁴.*

26 F. 66v-67r : *Als onsen heere gegeven is, salmen dit navolgende gebedt devotelyck lesen (titel). (inc.). O heere Jesu criste, almachtich eeuwich god, want ghy u alder heylichste vleesch ont-*

(20) Zie NHA, nr. 42; vgl. verder p. 24. Zie OGE., 1961, n. 301.

(21) Dit gebed vinden wij terug in *Een nyeu devoot Boecxken van Myrrhe*, nr. 3 a; zie p. 70.

(22) Zoals vorige noot, aldaar nr. 3b; zie verder p. 70.

(23) De aanhef van het 3e gebed komt overeen met NHA, nr. 101, dat een vertaling uit het Latijn is: *Salve Lux (lees salus) mundi* uit LHA, nr. 134. Welke zijn de concrete tussenchakels in de overlevering?

(24) Vertaling van de formule bij de communie: *Corpus... custodiat...*

fanghen hebt vander glorioser moeder maghet maria... van alle quaden die tegenwoirdich ende toecomende zyn. Amen. Pater noster. Ave maria.

Zie Meertens, III, p. 7 s. Andere hss. Meertens, VI, p. 119, nr. 67²⁵.

27. *Item tsavons salmen overdencken hoemen dien dach overgebracht heeft... ende lesen dan dese gebedekens (titel). (inc.) <A>machtighe eeuwighe mogentheyte des vaders, wilt my vergeven die gebreken... die eeuwighe pyne der hellen verdient hebbe, als ic menich dootsonde gedaen hebbe. Amen. Pater noster.*

Drie gebeden tot de drie Personen der H. Drieëenheid. Vgl. nr. 22²⁶.

28. F. 67v-68r: <E>en schoon gebet tot uwen goeden enghel (titel). (inc.) *Ick bid u, heylige enghel, dien ick van god bevolen ben, dat... die myn siele tot u moeten brengen, die een warachtich paradys zyt. Pater noster.*

Andere vindplaatsen bij Meertens, VI, p. 77, nr. 20; Lieftinck, o.c., p. 52, 122, 124. Vgl. *Een Limburgsch Gebedenboek*, ug. Prims, p. 266-7²⁷.

29. F. 68v-70v: <D>it is ons kersten geloove ende dagelycsche bichte, dwelck een yegelyck kersten menssche altoos int herte hebben sal, ende die metten monde spreken ende beliden sal vuytgegeven byden geleerden doctoer inder godheyt Mr. godschalck Rosemont (titel). (inc.) <I>ck arm sondich menssche versaecke den viant vander hellen, al synen raet ende ingeven. Ic geloove in god... mynder sielen medecine verghiffenisse van alle myn sonden, quyttscheldinghe van alle myn pine. Amen. Pater noster.

Dit beantwoordt inderdaad aan Rosemond's werkje²⁸, waarover p. 38 s., p. 58, p. 60 s. Vgl. nog hs. 4407-8 der KB. te Brussel, f 1r en 2r (bijgevoegde bladen): *Dat gheloeve ende seyninghe van meester godscalc roesemont...*, dat grotendeels hiermee overeenkomt.

30. F. 70v-78v: *Hier beghint een ghebet op die incarnacie ende leven christi Jesu (titel). (inc.) O Jesu christe, ick aenbede u, coninck van Jsrael, licht des volcx, heere der heeren, prince des vreedts, cracht des almachtigen godts, wijsheyt des vaders, ick aenbede u, middelaer der menschen... Ende wilt allen uwen arbeyt, alle u goede wercken ende alle die verdienste ws heyligen lydens setten voor alle myn sonden ende versuymelycheyt, ende wilt my*

(25) Overgenomen uit Mis-oefening voorkomend in het *Boecxken van Myrrhe*, nr. 6; zie verder p. 70.

(26) Overgenomen uit het *Boecxken van Myrrhe* als nr. 7; zie verder p. 70.

(27) Zie NHA, nr. 47; vgl. p. 24.

(28) Vgl. OGE., 1961, p. 312-3. Zie verder p. 40, n. 7.

versoenen aen uwen hemelschen vader, met wien ghy een eewich god eewelyc regneert. Amen.

Dit is Jacob Roecx' *Den Wijngaert der sielen*, Antwerpen, 1544, c. 2, f. A4v-B6r.

31. F. 78v-82v : *Een ghebet totten vader (rubriek). (inc.) O alder mogenste vader, ic arm snode sondaer valle neder met also dieper ootmoedicheyt voor u voeten als ic ymmer meer can... ende daer ghy, mijn heer, wilt voor ghebeden hebben, opdat ghy daer inder eewicheyt af moecht gheloeft, ghedanct ende ghebenedyt worden.*

Dit is J. Roecx, *id.*, c. 13, f. H4r-8v.

32. F. 82v-85r : *Ghebet (rubriek). (inc.) O alder soetste Jesu, die van uwen eygen discipulen zyt ghelaten, van uwen vercoren volc zyt ghevangen, van ws selfs apostel zijt verraden ... Mer u altoos onderdanich sy, gheeneycht sy, u sonder ghebreken aenhanghe, vreesse, bemynne, dancke, love, benedye, hier ende inder eewicheyt. Amen.*

Dit is J. Roecx, *id.*, c. 16, f. K3r-6r.

33. F. 85r-86v : *Een gebed tot god de vader voir alle die onsprekelycke gaven ende gratien, die hy ons gedaen heeft, ende men salt altyt tsondaeghs spreken met vierige begheerte ende minnende herten (rubriek). (inc.) O almogende godheyt ende ombegrypelycke goetheit, die alle verstant in hemel ende in eerde te boven zyt gaende, die vuyter eygendom uwer goetheyt hemel ende aerde hebt vervult... Gheeft my, o vader, met alle myn ledekens u te loven ende dair in myn leven te verslyten, want u te leven is een eewich leven nu ende inder eewicheyt. Amen.*

Dit beantwoordt aan J. Roecx, *id.*, c. 1, f. A1v-4v, maar in een andere redactie. — Over J. Roecx en zijn werk schreven wij uitvoerig in *OGE.*, 1960, pp. 5-52 ; op deze fragmenten, vooral op de gewijzigde redactie van de proloog uit *Den Wijngaert der Sielen*, komen wij nader terug bij een andere gelegenheid²⁹.

34. F. 86v-88r : *Een generael biechte die een yegelyck cristen menssche dickwils tot god spreken sal (titel). (inc.). Inden naeme der vaders + ende des soens + ende des heylighen gheest + Amen. Ick arme sondighe menssche versaecke den viant vander hellen, alle synen raet, alle synen daet, quaet inghe<ev>n ende ongelooft... als myn siele vuyt den lichaem sal moeten scheyden, heden sult ghy wesen met my inden paradyt. Amen.*

Vgl. hiervoren, p. 13, nr. 29.

35. F. 88v-108v : bl.

(29) Over Roecx, zie hiervoren p. 3 en n. 9. Over dit laatste fragment zie mijn p. 4, n. 12 aangekondigde studie.

36. F. 109r-v : geboortelijst van 7 kinderen, bijgehouden door de heer Anthoen Middelborch, tussen 1543 en 1552³⁰.

(30) Uit de genealogische gegevens, die ons de geboortelijst aan de hand doet, moeten wij besluiten, dat de opsteller dezer geboortedata de vader der kinderen moet zijn, nl. *Meester Anthoen Middelborch* uit Leuven (zie hiervoren p. 9, n. 11). De Middelborch-familie heeft een wijde vertakking in Brussel en Brabant en telde veel hogere ambtenaren uit de administratie van Brabant onder haar leden. Wij stellen ons tevreden met de vermelding van de vader van voornoemde Anthoen, nl. *Meester Peeter van Capenberg, gheseyt Middelborch* (beide patroniemen vindt men verbonden van af het begin der 15e eeuw, terwijl het eerste meer en meer verdwijnt in de tweede helft der 16e eeuw). Deze Peter Middelborch was eerst klerk van Meester Ghysbrecht Molepas, griffier aan het Hof van Brabant (c. 1496), dien hij c. 1504 in deze functie opvolgde. Hij huwde 1) Elisabeth Hemelrijckx, uit Mechelen, dochter van Rombout en Jacquemijne du Parcq (c. 1503); 2) Geertruyd van Overdylef uit Leuven (weduwe in 1540). Van hem bezitten zij onder nrs. 17151-6 : *Six volumes contenant quarante-deux comptes-rendus par Pierre Middelborch, alias Van Middelborch ou Middelbourg, secrétaire, garde des livres de fiefs et receveur des investitures en Brabant des droits de relief des fiefs et des droits de chancellerie et d'enregistrement, depuis le 7 juillet 1498 jusqu'au 30 septembre 1539*. Wij lezen in een brief van Keizer Karel van 11-3-1530 (n.s. 1531) : *Recue avons l'humble supplication de maistre Pierre Middelbourg, secrétaire... chargé de femme et treize enfans comment il nous a servy audict estat et office feu de roy, mon seigneur et père (que Dieu absoille), depuis l'an xiiiie iiiii^{xx} xviiie jusques à présent* (zie *Inventaire des Archives des chambres de comptes*, Bruxelles, 1851, t. III, p. 199-200; vgl. nog t. I, p. 259s., t. II, p. 81). Vgl. nog Chr. Butkens, *Trophées tant sacrés que profanes du Duché de Brabant*, t. III, p. 229, Den Haag, 1726.

Van zijn 13 kinderen kennen wij: 1). *Meester Cornelis*, J.U.L., advokaat bij de Raad van Brabant c. 1538; hij huwde met Martijne van den Bossche^d, dochter van Henrick en Aleyt van Roode (Leuvense families) (over deze laatsten zie J. Lindemans, *Oude Brabantse Geslachten*, De Kempeneer, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 1949, p. 88).

2). *Meester Peeter^a*, oud 26 j. in 1527, volgde zijn vader, hier voornoemd, op aan het Hof van Brabant (cfr. *Inventaire des Archives* etc., t. III, nrs. 17157-60 : *4 volumes... rendus par Pierre Middelbourch, fils du précédent, secrétaire... depuis le 9 septembre 1540 jusqu'au 30 septembre 1569*); Chr. Butkens, *o.c.*, t. II, p. 229. Hij huwde met 1) Barbara Madouts^h, dochter van Alexander en zuster van een kanunnik van St.-Pieter te Anderlecht (zie Chr. Butkens, *o.c.*, t. III, p. 134). (Over de begraafplaats der Madouts zie Chr. Butkens, *Le grand theatre sacré du duché de Brabant*, t. III, p. 226, 229, 235); 2) Anna van Aelst, dochter van Jan en Catherina van Steenwinckel.

3). *Joos*, c. 1538, jong gestorven^l.

4). *Meester Anthoen*, schrijver van ons hs., huwde met Barbara Peeters, uit een Leuvense familie. De moeder van Barbara heette Anna sprinchen (de prinche)^c; haar vader Peeter, gheseyt Nagelmakers; haar oom meester Jan de prinche^b.

5). Jacquemyne, die huwde met Jacob Kempeneers, deurwaarder in de Raad van Brabant, 1541; gestorven 1560. Zie nader genealogische gegevens over deze Jacob de Kempeneer bij J. Lindemans, *o.c.*, p. 87.

6). *Anna*, c. 1546^k.

7). *Cathelijne*, die huwde met Willem de Breyele.

8). *Margriete*, die huwde met Meester Jan van Winderbekeⁱ, procureur in de Raad van Brabant.

9). *Willem*, die huwde met Adriana Was, dochter van Peeter en Cathelyne van der Vekene.

10). *Elisabeth*, simpel van geest, wier goederen verdeeld werden onder haar broers en zusters in 1570.

11). *Clara*, die huwde met Peeter Madoets^j, broer van Barbara Madoets onder 2. vermeld.

1e Anna³¹ myn dochter was geboren x^a januarij anno xv^e. ende xliij. stilo brabantie, tusschen vyf ende sesse uren voerder noenen . Huer peters waeren Meester peter middelborch, myn broeder³², ende mr Jan de prinche, myn oom³³; huer meters waeren Jonffrouwe anna sprinchen myn schoonmoeder³⁴ ende Jonffrouwe martyne vandenbossche myn swagerinne³⁵.

2e Cornelys³⁶ myn soene was geboeren vj^a novembris anno xv^e ende xlv. omtrent thien uren voerder noenen.

Syn peters waeren meester cornelys middelborch myn brueder³⁷, ende meester Jeronimus edelheere mijn oom³⁸. Zyn meters waeren Jonffrouwen maria van meerbeke ende Jonffrouwe gheertruydt van overdyle³⁹.

12). Michiel, die huwde met Gerardine van Campen, overleden in 1554 of wellicht reeds in 1547.

N.B. Deze gegevens zijn hoofdzakelijk getrokken uit Hs. II, 6510 (liber IX général.), p. 270-1; II, 6607 - liber cum Bandis, pp. 237-8, Fonds J.B. Houwaert uit de 2e helft der 17e eeuw (KB. te Brussel). Vgl. nog *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, 1900, de genealogie der familie Middelborch (inlichtingen verstrekt door dhr. Fr. de Camp, directeur van *Genealogicum Belgicum* te Brussel. Over het wapenschild der familie zie H. Rolland, *Planches de l'Armorial Général. Armoiries des familles contenues dans l'Armorial Général de J. B. Rietstap*. Den Haag, M. Nijhoff, 1921, t. IV. Pl. CCIX. — De meeste verklaringen voor de geboortelijst vinden wij in de hiervoren verstrekte gegevens. Daarom verwijzen wij hierheen met een letter, die we naast de naam aanbrachten. De cijfers vóór de namen der kinderen brengen wij aan.

(31) Anna huwde met Heer ende Meester Jacob van Sestich, raadsheer en procureur generaal van Brabant.

(32) Peeter Middelborch, zie a.

(33) Meester Jan de Prinche, zie b. Geïmmatriculeerd te Leuven 1524 (zie *Matricule de l'Université de Louvain*, t. III, p. 732).

(34) Anna Sprinchen, zie c.

(35) Martine vanden Bossche, zie d.

(36) Cornelis Middelborch jr, stadssecretaris van Vilvoorde, griffier van de Woutmeester van het Soniënbosch; huwde met Margriete Beliens, alias Lommels (Lonet?) 1572. Zij maakten hun testament in 1603.

(37) Cornelis Middelborch, Sr., zie e.

(38) Jeronimus Edelheere is waarschijnlijk getrouwd met een familielid van Anthoen Middelborch's vrouw. De familie Edelheere is een bekende patricische familie uit Leuven, die o.a. in de St.-Pieterskerk een kapel (de *edelheere*-, of de *St. Agatha*-, later *St. Aubertus-kapelle* genoemd) gesticht had (sinds 1442, met een trip-tiek waarschijnlijk door Rogier van der Weyden uitgevoerd en o.a. leden der familie Edelheere voorstellend als schenkers) en onderhield tot in de 17e eeuw (zie Van Even, *Louvain Monumental*, p. 180, 204, 207). Jeronimus werd aan de Leuvense Universiteit geïmmatriculeerd 1523 (zie *Matricule de l'Université de Louvain*, t. III, p. 712). Omtrent leden der familie uit de magistratuur van Leuven, zie Chr. Butkens, *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant*, t. II, p. 409 s. Omtrent Jacob Edelheere, uit Leuven afkomstig, die zich verdienstelijk maakte als geleerde, kunstminnaar en diplomaat zie *Biographie Nationale*, t. 6, col. 450-2 en *De Gulden Passer*, 1937, p. 128.

(39) Geertruydt van Overdyle, uit een Leuvense patriciërsfamilie, tweede vrouw van Peeter Middelborch sr., zie f. Over Theodorus van Brakel, alias van Overdyle, monnik van St.-Gertrudisabdij te Leuven, zie *Eigen Schoon en De Brabander*, 1938, p. 366.

3e Barbara myn dochter was geboeren prima martij anno xv^e ende xlvj stilo brabantie corts nae een uere naden noenen. Huer peters waeren Jacop de kempenere myn swager⁴⁰ ende meester henric vander muelen myn oom; huer meters waeren Jonffrouwe barbara madoets⁴¹ myn swaegerinne ende Jonffrouwe barbara baers myn moeye.

4e Clara myn dochter was geboren xiii^e februarij (f. 109v) anno xv^e ende xlvij stilo brabantie opten vastenavonddach ontrent thien uren naden noenen. Huer peter was meester Jan van Winderbeke myn swaeger⁴²; huer meters waeren Clara middelborch myn suster⁴³ ende anna peeters myn moeye.

(in margine staat door dezelfde hand geschreven: obijt 14 augusti anno 57).

5e Marie myn dochter was geboren opden palmdach xiii^e aprilis anno xv^e xlvij voir xi uren voir noene. Huer peters waeren peeter gillon myn oudtroom ende heer Jacop Wellens presbyter myn oom; huer meters waeren anna middelborch⁴⁴ myn suster ende margriete thys myn nichte.

(in margine staat door dezelfde[?] hand in andere inkt: obijt 3 decembris anno lj).

6e Martyne myn dochter was geboren des sondaechs xv Junij anno xv^e vyftich recht voir een uren nae noene. Huer peters waeren Joos middelborch myn brueder⁴⁵ ende meester henderick van mechelen myn neve; huer meters waeren Jonffrouwe martyne vanden bossche myn swagerinne⁴⁶ ende katherijne kempenere weduwe wylen hendericx vanden bossche⁴⁷.

7e Olivier myn soene was geboren des sondaechs xvij Julij anno xv^e ende lij corts na vyf uren naden noenen. Zyn peters waeren heer olivier van schoonhoven riddere heere van nyenrode ende dros sart vanden lande van arschot ende van rotselaere⁴⁸ etc ende⁴⁹

(40) Jacob de Kempeneer, zie g.

(41) Barbara Madoets, zie h.

(42) Meester Jan van Winderbeke, zie i.

(43) Clara Middelborch, zie j.

(44) Anna Middelborch, zie k.

(45) Joos Middelborch, zie l.

(46) Martyne vanden Bossche zie hierboven n. 35.

(47) Kathelyne Kempeneere, dochter van Peeter en Kathelyne van Leefeldale, gehuwd met Hendrick vanden Bossche (zie *Eigen Schoon en De Brabander*, 1949, p. 88).

(48) Over de familie van Schoonhoven-Aarschot zie Chr. Butkens, *Trophées...*, t. II, p. 41. Vgl. *Eigen Schoon en De Brabander*, 1938, p. 352 en 378.

(49) Hier breekt het hs. af. De Leuvense parochieregisters vermelden nog als zoon van Anthoen Middelborgh, een Petrus Middelborch, gedoopt 14 september 1564 in de St. Pieterskerk.

§ 2. Samenstelling en herkomst van het handschrift.

Bij nader onderzoek zien wij dat f. 1 later bijgeplakt werd op de eerste katern, waarvan het eerste blad (nu f. 2) bovenaan als f. 1 gemerkt werd. Op dit f. 2r-v werd de *Almanach* geschreven voor de jaren 1500-1549 (eerste geschrift); later werd deze aangevuld in zwartere inkt: een eerste maal voor de jaren 1550-63 (in een gedeeltelijk ander schrift) vooreerst onderaan f. 2v en vervolgens op f. 3r, d.i. de recto-zijde van een enkel gevouwen blad, dat alsdan werd ingeschoven en daarom vroeger geen foliëring had gekregen; en een tweede maal voor de jaren 1564-77 op f. 3r.

De *kalender*, f. 5r-10v, werd geschreven op het oorspronkelijk als f. 2 gemerkt blad van de eerste katern, nu f. 5. Het blad, waarop de *Almanach* is aangebracht, vormt met f. 11 één gevouwen blad. De eerste katern bestond dus oorspronkelijk uit 4 gevouwen folia, gemerkt 1 tot 8. Na het oorspronkelijke f. 1 werd echter (in 1550?) een gevouwen blad ingeschoven ter aanvulling van de *Almanach*, zoals wij reeds zeiden. De oorspronkelijke foliëring, vóór 1550 aangebracht (f. 1-70) kende dus dit ingeschoven blad niet. Een latere hand heeft deze foliëring 'aangepast' én bijgewerkt (f. 1-109). De kalender, rood en zwart, is voor een klein deel in het Latijn, maar hoofdzakelijk in het Nederlands opgesteld. Alleen na de feesten van januari, onderaan f. 5r, staat een Frans kwadrijn: *En janvier que des roys venus sont / gla(?)me dit fremir mor font(?)*⁴⁹ / *anthoin*⁵⁰ *voit le jour vin cent fois / pollus en sont tous ses doys*. De kalender is volledig ingevuld tot 15 april, maar geeft daarna nog slechts enkele feesten of heiligen op.

Het *grondschrift* voor het ganse hs. vinden wij: in de *Almanach* jaren 1500-59, de kalender (buiten latere bijwerkingen), de tekst f. 11r-70v; 85r-86v (\pm het licht afwijkende f. 86v-88r): dit is een losse, kalme, lichte hand in blekere inkt. Die hand kunnen wij geredelijk herkennen in de laatst bewaarde aantekening uit de geboortenlijst, die *Anthoen Middelborch* f. 109r-v aanlegde voor de jaren 1543-52 (f. 109 is o.i. het laatste blad van de katern van 3 bladen, ff. 104-9; de aantekening omtrent het laatste kind is onvolledig en werd doorgezet op een andere katern, die later — bij de moderne inbinding? — verloren ging). Deze soms zwaardere hand, met zwartere inkt, vinden we bovendien terug in sommige aanvullingen in de kalender: zo bv. op 26 juli: *Sint anna*, naam van zijn oudste dochter, genaamd naar de meter van deze laatste; 29 juli: *Sinte martina*, patrones van een jongere dochter; 12 augustus: *Clara Joncfrouwe*, evenzo; 4 december: *Babara* (sic) *Jonc-*

frouwe: blijkbaar naar de patrones van zijn vrouw en die van zijn tweede dochter.

F. 70-85v zijn gesteld in een geschrift, dat op het eerste gezicht van een andere hand lijkt te zijn: het is zoveel scherper, hoekiger, vinniger enz. We moeten evenwel bedenken, dat er een verband tussen de vorige bladen en het volgende moet bestaan hebben, zodat er onderlinge verstandhouding moet geweest zijn tussen de kopiist(en) er van. Immers de genoemde folio's bevatten werk van Roecx, maar ook de volgende. Sommige rubrieken zijn wel door de zelfde hand als de vorige geschreven. Bovendien komen tegen het einde steeds meer letterbeelden voor, die we uit de vorige bladen reeds kennen. Ten slotte dringt de identificatie zich op, wanneer we bv. de derde vermelding uit de geboortenlijst nauwkeurig vergelijken met de scherpe hand der ff. 70s. Zo dringen zich steeds meer en meer contactpunten op tussen de wisselende schriftbeelden uit het hele hs.: het zijn allemaal variaties, eenmaal zelfs met een sterke afwijking, van een zelfde hand: die van de heer Anthoen Middelborch, de vader die de geboortedata van zijn kinderen aantekende. Hiertegenover is er ten slotte de blijkbaar veel jongere hand, die haar eigendom merkte op het nu vooraan opgeplakt briefje, f. 1: *Barbara Middelborch, weduwe*.

Dit vermerken en bijplakken gebeurde dus eerst na de dood van haar man, de schrijver en de eerste eigenaar van het hs., dat de weduwe in vroomheid en liefde als kostbare herinnering en erfenis wilde bewaren.

Met deze vaststellingen ontdekken we meteen een getuigenis over een Vlaamse christelijke familie, waarin een waarachtige leken-spiritualiteit geen ijdel woord was: een man en een vrouw uit de patriciërsstand hebben geleefd van een vroomheid, die in een verre traditie wortelde en tevens naar vernieuwing drong.

Wanneer werd het hs. aangelegd? De begindatum van de Almanach 1500 kan ons geen houvast bieden, al lijkt het vreemd dat men een dergelijke nutteloze paasdatum naar een vroeger voorbeeld afschrijft. Het Maximilianus-gebed verwijst ons evenwel reeds na 1520. Het watermerk van het hier vooral gebruikt papier (zie f. 103-104) mogen we identificeren met Briquet, *Les filigranes*, nr. 9865, dat gedateerd wordt 1532-40. Dit geeft ons de mogelijkheid om het hs. om en om 1540 te laten ontstaan, terwijl het in de volgende jaren werd bijgewerkt.

§ 3. Nieuwe uitzichten.

Onze inhoudsontleding leerde ons, hoe dit hs. uit verscheidene bronnen werd samengesteld. Naast de *Passie* en Gerardus van Vliederhoven's *Vier Uystersten* (langs een druk?) uit de vroegere eeuwen overgeleverd, vinden wij teksten van Roecx († 1527) en Rosemond († 1526), die ons rond 1530 terugbrengen, alsook meerdere aanhalingen uit '*Een nyeu devoot Boecxken van Myrrhe*'. De vaststelling, dat de NHA, met de daaruit overgenomen vele teksten en oefeningen, speciaal met het Maximilianus-gebed, en ook de DHA, waaruit zowel de *Oefeninge... tot elck besonder artikel van ons liefs heeren passie* (zie nr. 19) als waarschijnlijk ook Rosemond's tekst werden overgeheveld, brengt nu zowel een nieuwe belichting voor dit hs. als een nieuw uitzicht voor het algemeen handschriftonderzoek uit de 16e eeuw. Zo weten we immers meteen hoe ons hs. ontstaan is, zo maar niet alleen uit de naamloze massa der middeleeuwse handschriften, maar bepaaldelijk onder de invloed van de HA, die een afgetekende traditie daarin vertegenwoordigt. Daar wij evenwel met het voorhanden bibliografisch materiaal niet kunnen uitmaken welke drukken door de kopiist gebruikt zijn geworden, is het nog onmogelijk nadere besluiten hieruit te halen omtrent de tijd, waarin hij schreef. Anderzijds is het ongemeen belangrijk handtastelijk vast te stellen dat de HA-drukken, die teruggaan op handschriften, op hun beurt afgeschreven en langs handschriftelijke weg werden verspreid. Daar het nu wel weinig aannemelijk is, dat ons hs. het enig geval zou zijn, moet dit feit als een knooppunt voor wetenschappelijke opmerksaamheid en waarschuwing zijn, zodat men bij verder handschriftonderzoek dit voortaan op het oog houde zowel voor identificatie-mogelijkheden van daarin voorkomende teksten, als voor chronologische beschouwingen bij handschriften uit die tijd.

Hoe dan ook, wij menen, dat de vele kronkelwegen, die wij bij ons onderzoek moesten gaan, ons toch uiteindelijk de baan geëffend hebben naar het besef van de invloed, die de HA op onze vroomheid heeft uitgeoefend, en wel niet uitsluitend langs drukken, zoals men tot nog toe geloofd heeft, maar ook door handschriften, zoals men meer en meer zal gaan ontdekken. Daarom zijn wij nu verplicht, nader kennis te nemen met de HA, zoals die in de Nederlanden werd verspreid.

TWEDE HOOFDSTUK

KRITISCHE BENADERING DER HORTULUS-DRUKKEN BIJ ONS ¹§ 1. *Ortulus animae in duytsche.*

De titel der Dietse uitgaven wijst er op, hoe wij te doen hebben met een vertaling uit het Latijn in de volkstaal, zoals elders de titel van Dietse getijdenboeken dit aanduidt: *Die ghetijden in duytsche* (vgl. *De seven getijden in duytsche*, Antwerpen, Govaert Back, 1495; zie Polain, nr. 1930). De vele overeenkomsten tussen de LHA en de NHA laten wegens het sterke parallelisme vermoeden dat men al dadelijk zou kunnen besluiten dat de NHA rechtstreeks uit een van de Straatsburgse drukken afhankelijke LHA zou vertaald zijn geworden. Ons oordeel willen wij evenwel nog opschorten, omdat de mogelijkheid bestaat dat de vertaling geschiedde volgens een redactie van de HA, die reeds een onafhankelijke verspreiding (in druk of hs.) in de Nederlanden zou gekend hebben. Inderdaad, er zijn wel een groot aantal parallelismen, maar dit bewijs is moeilijk stringent te maken, omdat feitelijk de overlevering van de getijdenboeken, m.n. dan de getijdenboeken, die als HA verspreid werden, een enigszins eenvormig stramien volgde.

De hier volgende tabellen tonen ons intussen allereerst, welke teksten gemeenschappelijk voorkomen in LHA (2e kolom, opgemaakt volgens de Antwerpse druk van 1513) en de NHA ²; en vervolgens hoe de Dietse drukken onderling sterk verschillen ³. Blijkbaar gaan ze alle terug op een prototype, maar hebben zich geleidelijk ontwikkeld, vooral volgens twee lijnen van veranderingen, nl. de *Vorsterman-redactie*, zoals wij de tekst vinden bij de Vorsterman-

(*Vervolg van deze tekst op p. 33*).

(1) Zie p. 4, n. 12.

(2) Een nader onderzoek zou kunnen ingesteld worden, om uit te maken naar welke druk de vertaling zou kunnen gebeurd zijn. Wij zelf konden reeds uitmaken, dat, in tegenstelling met wat men zou kunnen vermoeden, de Antwerpse druk van 1513 niet aan de basis dezer vertaling heeft gelegen. Immers de rubrieken van de NHA kloppen niet met die van voornoemde druk, maar sluiten bv. dichter aan bij de Straatsburgse van 1498. Ook zien wij niet dat bepaalde teksten van NHA rechtstreeks uit LHA kunnen vertaald zijn geworden; bv. de *gulden roosencrans*, nr. 36, heeft sterk afwijkende varianten; zo ook de XV Oraties van Birgitta. Dit moge volstaan, om althans de moeilijkheid te laten aanvoelen.

(3) Voor onze tabellen nemen wij als basis de Vorsterman-druk. De geursiveerde teksten komen daarin niet voor, maar in andere drukken die in de andere kolommen vermeld worden. Enkele teksten hebben wij tweemaal opgesomd, ten einde het schema van de twee redacties overzichtelijker te maken.

I. *Kalender :*

1. Paas-almanach
2. Heiligenkalender

II. *Algemene gebeden :*

3. *Pater Noster. Ave Maria enz. Latijn*
4. *Onze Vader, Wees gegroet enz. Diets*
5. *7 psalmi poenitentiales, Litaniae majores Latijn*
6. *7 boetepsalmen, Litanie van alle HH. Diets*

III. *Evangelieteksten :*

7. Begin van S. Jan's Evangelie

IV. *Getijden :*

8. Zondag H. Drievuldigheid: Heere du sulstu op doen mijne lippen
9. Maandag alle gelovige zielen
10. Dinsdag H. Geest
11. Woensdag alle Heiligen
12. Donderdag H. Sacrament
13. Vrijdag H. Kruis
14. Zaterdag O.L.V.: Maria maget, ontfanc die groete die u vanden enghel over-gesonden is

V. *Dagelijkse gebeden :*

15. *Avond*: Ic geve mi sculdich voor di, here god almachtich scepper des hemels ende der aerden, ende ick belijde u
16. *Morgen, gaande uit huis*: Heere, maect mi dijn wegen kenlijck
- 16^a. *Over kerkhof gaande*: Weest gegroet, alle gelovige sielen, wiens lichamen hier ende elders
17. *In de kerk gaande*: Inde menichfuldicheyt dijnre ontfermherticheyt
18. *In de kerk zijnde*: Gegroet moet ghi sijn, heylige plaetse
19. *Item*: Weest gegroet, onse coninck, weest ghegroet, davids sone + collecte
20. *Wijwater nemende*: Verleent ons, lieve here, door dese creature
21. *Aanbevelingen*: Mi ghebenedie dye keyserl. moghentheit. Mi bescherme
22. *Jesus van nazarenen, coninc der Joden. Desen geweldelijcken titele*
————— (onderbreking der Aanbevelingen)
23. *7 psalmi poenitentiales + Litaniae majores: Latijn*
24. *7 boetepsalmen + Litanie: Diets*
————— (vervolg der Aanbevelingen)
25. Die benedictie + gods des vaders ende des soons ende des h. gheests...
26. O mijn vrouwe, heylige maria, ic bevele mi in u gebenedide geloove
27. God vader vanden hemel, ontfermt di onser. O heere, heylighe vader
28. God sone verlosser der werelt, ontfermt di onser. O. Here J.C.

I rangnr.	II LHA	III Vorsterman	IV Peetersen 1551	V Ghelius 1573(?)	VI Ghelius Gent s.a.	VII Verdussen 1603	VII Stroobant 1611	IX Jacops 1686
1	1	1	1 ¹	1	1	1 ¹	1 ¹	1 ¹
2	2	2	2	2	2	2 ²	2 ²	2 ²
3			3		3	3 ³	3	3
4					4	4	4	4
5		23				5	5	
6		24				6	6	
7	4	3	4	3	5	7	7	5
8	(12)	4	5	4	6	8	8	6
9	(13)	5	6	5	7	9	9	7
10	(14)	6	7	7	8	10	10	8
11	(15)	7	8	7	9	11	11	9
12	(16)	8	9	8	10	12	12	16
13	(17)	9	10	9	11	13	12	11
14	(9)	10	11	10	12	14	14	12
15	67	11		11	13			
16	92	12		12	14			
16 ^a	94	13		13	15			
17	96	14	12	14	16	15	15	13
18	97	15	13	15	17	16	16	14
19	98	16	14	16	18	17	17	15
20	99	17	15	17	19	18	18	16
21	81	18		18	20			
22	82	19		19	21			
23	345/6	20	21 ²	20				
24		21		21 ¹				
25	83	22		22	22			
26	88	23		23	23			
27	104	24	16	24	24	19	19	17
28	105	25	17	25	25	20	20	18

29. God heylige gheest, ontfermt di onser. H. Here, god heylige geest, dye daer sijt even ghelijc
30. Heylige drievuldicheyt, een god, ontferme dy onser. Di, god ongewonnen vader, dy god eenich gheboren sone + collecte.
31. O Wijsheyt, die wt den mont des alder oppersten gecomen sijt + collecte (N.B. 27-30 vormen waarschijnlijk één oefening).

VI. *Passie-oefeningen :*

32. Ambrosius-oratie: Here J.C., des levenden gods sone, scepper ende hermaker des menscheliken gheslachts, wij bewijzen u
33. Beda: O Heere J.C., die de seven woorden inden lesten dach dijns levens inden cruce hangende
34. Ic bidde u, alder minnelicste here J.C., door dye overgroote liefde, daer ghy mede bemint hebt + collecte
35. Bernardinus-gebed: O goede Jesu, O alder goedertierenste Jesu, O alder soetste Jhesu

VII. *Maria-gebeden*

36. OLV. gulden roosencrans. Ave Maria gratie plena dominus tecum etc. Dien du heylige ioncfrouwe Maria van herten van lijve, den enghel bootschappende (5 reeksen van 10 geheimen uit Jezus' leven)
37. *Obsecro.* Ic bidde u, heylige maria, moeder gods, vol ende overvloedich van genaden, des oversten conincx dochter
38. *OLV. in de sonne:* Weest ghegroet, alder heylichste maria, moeder gods, coninginne des hemels
39. *Gebed van den Engel aan Bernardus geopenbaard:* Weest gegroet, alder heylichste dienstmaecht der heyliger drievuldicheyt Maria
40. Heylige maria, eewige maget boven alle maechden, moeder der ontfermherticheyt, moeder der gracen
41. *O intemerata:* O onbesmette ende inder eewicheyt gebenedide sonderlinge maget ende moeder gods, alder bequaemste gods tempel

VIII. *Christus-gebeden :*

42. In die teghenwoordicheyt dyns heyligen lichaems ende dijns heyligen dierbaeren bloets, ghenadighe ende bermhertige god, bevele ic u heden
43. O naeckte menscheyt, o wreede martelie, o diepe wonde.
44. God gruete u met weerdigher eeren, o liefelijc aenschijn Christi, daermen ghelijcke in siet
45. *Gregorius-visioen:* O Heere J.C., ic aenbede dy hangende inden cruce ende een doornen croone in dijn hoofd dragende

IX. *Heiligen-gebeden :*

46. Sinte Michiel, archangel ons heren J.C., die den volcke Gods te hulpe comen zijt...
47. *Bewaarengel:* Ic bid u, heylige engel Gods, dien ic van gode bevolen ben

I	II	III	IV	V	VI	VII	VII	IX
29	106	26	18	26	26	21	21	19
30	107	27	19	27	27	22	22	20
31	(120)	28	22	28	28	24		
32	23	19		29	29			
33	27	30		30	30			
34	133	31		31	31			
35	124	32	26	32	32	28	27	25
36	46	33	20	34	34	23	23	21
37	50	34	23	35	35	25	24	22
38	120	35	24	36	36	26	25	23
39	128	36		37	37			
40	51	37		33	33			
41	61	38	25	38	38	27	26	27
42		39	27	39	39	29	28	25
43		40	28	40	40	30	29	26
44	40	41	29	41	41	31	30	
45	30	42	30	42	42	32	31	27
46	166	43	47	43	43	49	48	28
47	170	44	48	44	44	50	49	29

48. *Koren der engelen*: O ontsteken Seraphin, bernende inder liefden
49. *God de Vader: Almachtighe God inder eewicheyt, die door die sondaren hier neder inde werelt zijt ghecomen*
50. *S. Jan Baptist*: Sint Jan Baptist, ghi zijt een engel
51. *Apostelen*: H. Mathias, vrient Xi, die van god bider dispositien des lots
52. O H. apostele ons here, philips, die vanden selven sone Gods begeerde
53. Sinte Jacob (minor) alpheus sone, door dye gracie daer ghy mede verdient hebt
54. Sente Peeter, heylighe vrient gods, sloteldrager
55. O gloriose licht der ghemeynder h.kercken, claerder dan die sonne. O waerlic alderhoogste apostel S. Paulus
56. O licht ende eere van Hispanien, alder heylichste Jacob (major) dye onder die apostelen
57. H. apostel bartholomee, ic arm catijf ende onreynste sondaer, bidde
58. H. matheus apostel ende evangelist, door dye almogende gods gracie
59. Sinte Symon door de gracie ende goedertierenheit van hem dye u wt dese werelt gecoren heeft
60. Heylige Juda apostel Xi door hem die u tot sinen vrient vercoren ende geroepen heeft
61. Als die heylige andreas quam ter plaetsen, daer dat cruyce bereyt was + collecte zoals in 't Latijn
62. O gloriose genaker der wonden ons heren J.C., o seker ghename discipel thoma
63. Seer grotelick sidi te eeren, heilige ioannes evangelist, die
64. O marce, heylige evangelist, wilt my ghestadelijck in dit leven
65. O almachtige god, die door den mont dijns H. evangelist S. Lucas
66. *Alle apostelen*: O alder heylichste sinte Peeter, die grootste van alle apostelen
67. *Die X geboden: Die ten h. sacrament wilt gaen, is schuldich te weten dat die X gheboden ons H.J.C. (2 formules)*
68. *Martelaren*: Geeft mi, almoghende god, bidden wi, die vlammen onser sonden... die den h. martelaer S. Laureys.
69. O groot van gheloof, H. ridder sebastiaan door u verdienste (vgl. 116)
70. O H. Corneli, die om u gheloof vele tormenten hebt gheleden
71. H. Ridder Adriaen, uytverkoren Martelaer, die in u jonghe jeugt
72. S. Ioris, ridder Xi, die palestinen hebdi verwonnen
73. Ick bevele dy, H. Erasme, nu alle mijnen raet, mijn wercken
74. O H. Cristoffel, eerweerdige martelaer ende drager Xi ons behouders, ic bid u
75. O H. eerweerdige S. Steven, alder onverwinnelicste martelaer
76. *Belijders*: Anthoni, H. heremyt, der sieken hope, te loven
77. Sinte Roche, H. Confessoor ende Godts vriendt, als ghy so heylighlijck leefde
78. Wt caritaten ghewoont in reynicheden metten woorde des levens is gecroont Bernardus

I	II	III	IV	V	VI	VII	VII	IX
48	169	45		45	45			
49				46	46			
50	172	46	31	50	50	33	32	30
51	174	47	32	61	61	34	33	42
52	175	48	33	57	57	35	34	37
53	176	49		56	56			
54	177	50	34	52	52	36	35	31
55	178	51	35	53	53	37	36	32
56	179	52	36	55	55	38	37	34
57	180	53	37	58	58	39	38	38
58	181	54	38	51	51	40	39	39
59	182	55	39	59	59	41	40	40
60	183	56	40	60	60	42	41	41
61	(184)	57	41	62	62	43	42	33
62	185	58	42	54	54	44	43	36
63	(186)	59	43	49	49	45	44	35
64	187	60	44	48	48	46	45	44
65	188	61	45	47	47	47	46	43
66	189	62						
67				63	63			
68	205	63	49	64	64	51	50	45
69	190	64		65	65		71	50
70	(207)		54			56	55	46
71	(206)		50			52	51	49
72	196	65	52	66	66	54	53	47
73	198	66	46	67	67	48	47	48
74	(203)	67		68	68			
75	213	68		69	69			
76	219	69	53	70	70	55	54	51
77	(230)	75	55	76	76	57	56	52
78	231	70		71	71			

79. Weest ghegruet, costelijcken steen der clercken scijsel... O H. Jheronime
80. Here, die de wonderlike misterien des h. cruys inden h. Francisco, dinen confessoor
81. O Heere onse god, door wyens gracie dye h. bisschop ende confessoor sinte Marten drie dooden heeft doen opstaen
82. Heere, die sinte niclaes uwen weerdigen dienaer ende bisschop
83. *Maagden*: O salighe Brigitta, verre ghepresen ende vermeert inder aerden genaemt een prinsesse van scotland (vgl. nr. 108)
84. Ic groete u, h. Agatha, edel maget ende Gods martelersse
85. Agneta, h. vriendinne Gods, met op-gerechte handen ten hemel staende
86. Gegroet biste, schoone ray ende sterre, claerder dan den lichte der sonnen, costelike Margarite
87. Ic groet u, suyver onbesmette roose des paradijs, dye... O suyver maget Barbara, verleent mi
88. O gloriose ootmoedige maget ende ioncfrou. S. Gheertruyt, ic arm sondich mensche
89. Heere, dye wt der wijser voorsienicheyt dijnre alder overvloedichster godheyt u h. dienstmaecht S. Ursula ende haer ghesellinnen
90. O H. Maria Magdalena, dye metter fonteyne der tranen
91. O weerdige maget cristi, Appollonia, biddet voor ons
92. Weest ghegruet, ghebenedijde maget Katherina, een bruyt des
93. S. Anna: Dat rijck der hemelen... hebdi verwonnen door die vruchte dijns lichaems
94. S. Anna: Weest gegroet Maria, vol van graciën... Ende gebenedijt moet sijn dijn H. moeder Anna (één deel vertaald...)
95. O weerdige vrouwe Elisabeth, ic bevele u mijn siele

X. *Eucharistica: vóór de communie*

96. O Heere J.C., heden begheere ick te ontfanghen u gebenedijt lichaem, also volcomelick als u dijn moeder Maria ontfinc (vgl. nr. 121).
97. O Heere J.C., der engelen glorie, ick arm sondich mensche schame ende ontsie mi te gaen ter tafelen
98. *Na de communie*: O Heere J.C., lof si der onsprekeliker ende minliker goedertierenheit dijns ghebenedider lichaems
99. O minnelike heere J., nu bid ick u om die minlike weerdicheit
100. *Mis*: O bermhertige lieve Heere, ic begeere nu dese misse te hooren in die eere ende weerdicheyt
101. *Bij opheffing*: Weest ghegroet licht der werelt, woort des vaders, warachtige hostie
102. Ecce homo. Siet den mensch
103. U bloet, here J.C., dat ghi so overvloedelic wtghestort hebt, si mi tot vergeffenis

XI. *Maria-gebeden*:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VII	IX
79	233	71		72	72			
80	234	72	51	73	73	53	52	53
81	241	73		74	74			
82	243	74		75	75			
83		76	100 ²	100		66 ³		
84	248	77		81	81			
85	246	78		80	80			
86	(258)	79	62	82	82	64	63	60
87	270	80	60	83	83	62	61	58
88	(251)	81		84	84			
89	(265/6)	82		85	85			
90	(259)	83	58	86	86	60	59	56
91	250	84	61	87	87	63	62	59
92	(269)	85	59	88	88	61	60	57
93	(262)	86	56	77	77	58	57	54
94		87	57	78	78		58	55
95	(267)	88		79	79			
96		89	63	89	89	65		
97		90		90	90			
98		91		91	91			
99		92		92	92			
100		93		93	93			
101	134	94		94	94			
102		95		95	95			
103	135	96		96	96			

104. O alder minlicste ende begheerlicste soete Maria, o schoone rooseblomme maria
105. O maecht der maechden ende goedertieren moeder, door u groote ontfermherticheyt so gedenct
106. O Maria, ioncfrou boven alle ioncfrouwen, coninginne der engelen, hope der gheenre, die verlaten sijn
107. *Maximilianus-gebed: O almogende God, gedanct, gelooft ende gebenedijt moet ghi zijn* (vgl. nr. 129).
108. *Gebed tot S. Brigida van Schotland. O salige Brigitta, verre gepresen ende vermaert* (vgl. nr. 83).
109. De .xv. oraties van S. Birgitta van Zweden: Rubriek: Als die heylige bruyt christi Brigitta haer te Roomen
110. Tekst: O Heere J.C., ewighe soeticheyt der gheen die u minnen
111. *Biecht oefeningen: De vijf condities der biecht. Die eerste is dat u biecht si voordachtich*
112. *Belijdenis: Heere, ic gheve mi schuldich voor god ende voor u van al de sonden*
113. *Ons kersten ghelove ende daghelicsche biechte... door G. Roosemont: Ic arm sondich mensche versake den viant vander hellen*
114. *Pest-gebeden: Gebeden tot die h. namen der h. drievuldicheyt: O almachtige barmhertighe God, dye niet en begheert den doot, mer penitencie der sondaren*
115. *Thau-teeken*
116. *Gebed tot S. Sebastiaan: O heylige wtvercoren martelaer, sint Sebastiaan, groot is u gheloove* (vgl. nr. 69).
117. Oeffeninghe tot die Wapenen Xi: Ic groet u, h. cruys ons heeren
118. *Angelus: O alder gloriooste ende hoochste Coninghinne der barmherticheydt* (vgl. nr. 128).
119. *Troostelijcke bevelinghe tot elcken bisonderen artijckel van Christus' passie: O moeder der barmherticheydt, ick aenbede u door dat groot inwendich lijden*
120. *Devote oeffeninghe vander missen, gedeylt in .vi. deelen: Weest gegroet, gebenedide arcke ende tempel, alder heilichste maget maria*
121. *Communiegebeden: O heere Jesu Christe, ick begeere heden te ontfangen u H. gebenedijt lichaem* (vgl. nr. 96).
122. *S. Thomas-gebed: O almogenden ende barmhertigen Godt, siet ick gae tot den Sacramente*
123. *Heere, ick en ben niet weerdich*
124. *S. Thomas-gebed: Ick danck u, Heere, heylighe Vader*
125. De .xv. bloetstortinghen: rubriek
126. Tekst: Ick dancke u, gebenedijde Here J.C., dat ghi wtstorte
127. *Passie-kwatrijn: O H.J.C., u bitter passie, cruys, naghelen ende doot*
128. *Angelus-gebed: O alder gloriooste* (vgl. nr. 118).
129. *Maximilianus-gebed: O almogende god, ghedanct* (vgl. nr. 107).

I	II	III	IV	✓	VI	VII	VII	IX
104		97		97	97			
105		98	98		98			
106		99		99	99			
107			64		107	66	65	61
108	(247)	76	65	100	100	67	66	
109		100						
110	22	101	66	101	101	68	67	62
111				102				
112				113				
113			67			69	68	63
114			68	104	102 ¹	70	69	64
115			69	105		71	70	65
116			70			72	71 ⁴	
117		102	71	106	103	73	72 ⁵	66
118		106	72		106	74	73	67
119		¹	73			75	74	
120			74			76	75 ⁶	68
121								
122					104			
123					105			
124								
125		103						
126		104	75 ³	107		77 ⁴		69
127		105		108		78 ⁵		70 ⁴
128		106		109				
129				110 ³	107			

Voetnoten bij de voorgaande tabellen

Kolom III - 1. In de vijfde (ongedateerde) Vorsterman-druk wordt het Maximilianus-gebed op deze plaats na de 15 Bloedst. en het Angelus-gebed ingevoegd.

Kolom IV - 1. Paastafel voor de jaren 1551-63.

2. Latijnse psalmen + litanie op afzonderlijke katern F, alhoewel op het laatste blad van vorige katern de psalmen in het Diets aangekondigd zijn.
3. Hierna volgt: Hier beghint dat duytsche ghebet (vertaling der dagelijkse gebeden: Onze Vader - Tien geboden, rijmformule) en de kolofoon.

Kolom V - 1. De Latijnse teksten, die beantwoorden aan katern E, komen in speciale druk op de katernen A en B, eindigend met afzonderlijke kolofoon: *Antverpie, Excudebat Joannes Gbelius, sub Cane Leporario Anno. M.CCCCLXXXIII.* Zou de Dietse vertaling der psalmen reeds oorspronkelijk ontbroken hebben, zoals in ons ex.? Of kwam hierna nog een katern met de Dietse psalmen?

2. Het gebed tot S. Brigida van Schotland werd hier in verband gebracht met S. Birgitta van Zweden, aan wie de 15 Oraties werden toegeschreven.
3. Hierna volgt nog het Maximilianus-gebed en 'een schoon ghebet voor vrouwen die bevrucht zijn': *O hemelse vader die de sceppinge...* En wat nog (ons ex. breekt hier af)?

Kolom VI - 1. Dit gebed, dat meestal heet: *Een devoot ghebet tot God*, en vooral: *tot den Vader*, wordt hier gericht: *tot God den Soon*.

Kolom VII - 1. Paaslijst voor de jaren 1589-1614. Kan men daaruit iets besluiten?

2. Na de kalender: *Officium S. Crucis*.
3. De *Pater Noster* is voorafgegaan door het *ABC*.
4. De 15 Bloedst. staan op een afzonderlijke katern (O) en behoren dus tot de oorspronkelijke verzameling.
5. Na de 15 Bloedst. staat de kolofoon: *Heir eyndet het Ortulus animae het welc ghevisiteert is by eenen geleerden Correcteur der C.M. daer toe gheadmiteert.*

Kolom VIII - 1. De paaslijst loopt van 1603 tot 1621. Wat volgt daaruit?

2. Op de tweede plaats staat vooraan in het Latijns gedeelte, dat toch voor Vlaamse lezers bedoeld is, gezien de Dietse opschriften, het *Officium S. Crucis*. Daarna het *ABC*.
3. Het gebed tot S. Brigida van Schotland wordt ook hier geplaatst vóór de 15 Oraties, toegeschreven aan S. Birgitta van Zweden.
4. Hierna volgt het gebed tot S. Sebastiaan, ingeroepen tegen de pest.
5. Deze tekst is op een nieuwe bladzijde aangebracht. Na deze teksten ontbreken alle andere nrs., althans in het ex. F 84302 Stadsbibl. te Antwerpen. De vraag is of dit ex. wel volledig is. Onmiddellijk hierna volgt '*Een devote meditatie...*' (*Bethlem*).

Kolom IX - 1. Paastafel 1686-1702.

2. Het *Officium S. Crucis* is weggefallen. Het *ABC* bleef (zie kolom VIII, n. 2).
3. Kolofoon: *Dit Hofken der zielen van nieuws oversien ende verbeterd sal moghen profyteliick ghedruckt worden. P. Coens S.T.L. Canonicus & lib. Cens. Antv.* — Op de volgende blz. volgt: *Het tweede deel Vanden Hortulus Animae.*

(NB. vervolg van de tekst van p. 21)

drukken, al kunnen we daarmee niet beweren, dat de vertaling voor het eerst voor die druk bedoeld is geweest (die wordt nog gevolgd door Van Ghelen in de zeventiger jaren), en de *Peetersen-redactie*, die men in hoofdzaak terugvindt in de 'Dobbele Hortulus' en waarin men een geleidelijke afbraak vaststelt.

Naast de massale overeenkomsten met LHA ontdekken wij nog een reeks overeenkomsten met de '*Ghetiden van onser liever vrouwen*', Parijs, Jean Higman voor W. Houtmaert te Antwerpen, 1497 (zie Polain, nr. 1932 : ex. Plantijn-museum te Antwerpen) of '*Die ghetijden van onser liever vrouwen*', Parijs, Th. Kerver voor Gillijs Remacle, 1501 (zie Nijhoff-Kronenberg, nr 4235 ; ex. Stadsbibl. Antwerpen).

Opvallend zijn allereerst verscheidene eucharistica, die ontbreken in LHA maar voorkomen zowel in NHA als in de voornoemde *Ghetiden*. Aldus nrs. 42, 97, 98, (de tekst in NHA is gedeeltelijk gaver), 99. In dit geval zou men denken, dat de *Ghetiden* zonder meer de bron van NHA zouden geweest zijn. We vermoeden veel meer dat beide werken uit gemeenschappelijke bronnen hebben geput (vgl. p. 43).

Bovendien geven de *Ghetiden* meerdere stukken van de NHA, die ook in LHA voorkomen, maar in een vertaling, die zozeer overeenkomt met de bewoording van NHA, dat wij moeilijk kunnen aanvaarden, dat wij te doen hebben met twee van elkaar onafhankelijke, rechtstreeks op het Latijn steunende, vertalingen. Zo het Gregorius-gebed nr. 45 met een rubriek die erg met de onze overeenstemt, maar met verschillend laatste gebed (het slotgebed uit NHA lijkt alleen oorspronkelijk); nr. 35 het Bernardinus-gebed tot de naam Jesu met sterke typische overeenkomsten; het OLV.-gebed van Bernardus door de engel geopenbaard; nr. 37 het Obsecro-gebed; nr. 41 het O Intemerata-gebed; ook meerdere suffragia, die vaak in LHA (van Straatsburg bv.) geen parallel hebben. De *Ghetiden* 1501 bevatten bovendien de XV Oraties van S. Birgitta met de uitvoerige rubriek en de volledige tekst: in NHA ontbreken vooraan het eerste gebed en achteraan twee gebeden tot Vader en Zoon, die blijkbaar oorspronkelijk moeten zijn. Terloops zeggen wij nog hoe de *Ghetiden* bepaalde gebeden bevatten, die voorkomen in LHA en waarvan de afwezigheid in NHA ons slechts ten zeerste kan verbazen, wijl zij behoren tot het vaste repertorium der getijdenboeken (bv. het Ambrosius-gebed *O summe sacerdos*; het *Anima Xi*).

Welnu deze overeenkomsten zijn zo veelvuldig en zo typisch, dat de enige verklaring hiervan ons lijkt te zijn te veronderstellen,

dat wij staan voor een zelfde grondvertaling, overgeleverd in twee onderling lichtjes afwijkende lezingen (NHA is bv. kennelijk 'moderner' en jonger van taal en spelling, zoals te verwachten is). In deze veronderstelling moet de Latijnse tekst in de Nederlanden reeds vóór 1497 (vóór de Straatsburgse LHA) bekend zijn geweest en vertaald zijn geworden in een kompleks van grotere omvang, waaruit zowel vroeger de *Gbetiden* als later de NHA volgens verschillende standpunten hun keuze gedaan hebben.

Globaal gerekend werd de inhoud van LHA op de helft of een derde herleid. In NHA komen we aldus tot een overwicht van de getijden (B 3v - D 6r), van de Psalmen + Litanie (E-E'), van de suffragia (H 6v - K 8r), van de passieoefeningen (L 6v - O 2v), waaronder veel buiten de HA ontleend werd. Daarnaast is er nog een beperkte keuze van devotie-gebeden als dagelijkse gebeden, Jezus- en Maria-gebeden. Mis- en communiegebeden werden uit andere bronnen geput. Juist deze schikking en omwerking van de HA heeft ingang gevonden, totdat Damiaan vanden Houste er helemaal een nieuw kleed aan schonk, volgens de Hoogduitse Hortulus, uitgegeven op bevel van Otto Truchses, kardinaal van Regensburg⁴.

(4) Zie hierover enkele gegevens in ons Hortulus-artikel uitgegeven in *De Gulden Passer* 1962.

§ II. Kritisch onderzoek der titels van de Dietsche drukken

Wanneer wij de titels van de verschillende drukken der NHA na elkaar lezen, worden we getroffen door de gelijkenissen en de verschillen, die daarin voorkomen. Het kan de moeite lonen, hierop nader in te gaan, in de hoop langs dit kritisch onderzoek enkele verwickelingen uit de drukgeschiedenis op het spoor te komen. Daartoe kiezen we drie titels uit, die ons onderzoek kunnen leiden.

A. Vorsterman 1525

Ortulus anime in duytsche vol schone oracien
Item daer zijn noch toeghedaden die ghetiden vander weken //

B. Vorsterman 1531

Ortulus anime in duytsche, vol schoone oracien / met

C. Peetersen 1551/2

Ortulus anime in duytsche / met die getijden vander weken. Item daer is toeghedaden een troostelike bevelinge tot elc artikel van Christus lijdten. Item noch schoon ghebeden tot die heylige namen der heyligher driebuldicheyt. Ende die xv oracien van Sint Brigitta. Ende dye .xv. bloetstortinghen ons Heeren.

die xv. bloetstortinghen ons liefs heeren met figuren ghebeden tot al die wapenen vander passien ende meer schoone oracien die in die ander Ortulus anime niet en staen.

dye xv. bloetstortinghen ons liefs heeren, met figuren ende ghebeden tot al dye wapenen vander passien, ende meer scoone oracien die in die ander Ortulus anime niet en staen / met dye beduydenisse der missen

Het minste, dat van deze titels kan gezegd worden, is dat zij verward en verwarrend zijn. Misschien kan een nader onderzoek het zekere van het onzekere scheiden en ons geleidelijk enig licht brengen in de opeenvolgende verwickelingen der drukken. — 1. Wij mogen uitgaan van wat wij als oorspronkelijk vaststaande gegeven kunnen beschouwen: *Ortulus anime vol schoone oracien*. Het is waarschijnlijk, dat de oorspronkelijke titel-omschrijving althans twee motieven aanbracht om de titel te laten gelden, nl. 'vol schoone oracien', ten einde de rijkdom van het boek in het licht te stellen, en 'ghetijden vander weken', om de inhoud er van te karakteriseren naar zijn traditionele beklemtoning. Zo bekomen wij het schema: *Ortulus anime in duytsche* (ABC), *vol schoone oracien* (AB) *met die getijden vander weken* (C, vgl. A), dat wij als oorspronkelijke titel kunnen veronderstellen.

2. Daartegenover staat de gedachte van de toevoegingen in latere drukken¹. Alvast mogen wij aannemen omtrent C, dat de woorden '*die getijden vander weken*', die bij de oorspronkelijke titel thuishoren, verkeerdelijk in de toevoegings-formule zijn ingeslopen. Evenzo de woorden '*die .xv. oratien van sint Brigitta*'. De tekst wordt wel in alle drukken vóór de '*.xv. bloetstortinghen*' gegeven, maar komt reeds voor in de LHA (nr. 21). Nu moet het wel onwaarschijnlijk heten, dat die ontlening achteraf nà een eerste druk zou zijn gebeurd. Anderzijds is het wel begrijpelijk, dat de tekst, die zo opvallend aan de '*.xv. bloetstortinghen*' voorafgaat, achteraf in de titel een vermelding zou krijgen, hoe verkeerdelijk ook, op een tijdstip dat de juiste draagwijdte der toevoegings-formule niet meer aangevoeld werd.

3. Anderzijds mogen we de uitdrukkingen van A en B samschikken tot één geheel: *Ortulus anime in duytsch, vol schoone oratien* (A B) *met* (B) *die ghetiden vander weken* (A, vgl. C). *Item daer zijn noch toegbedaen dye .xv. bloetstortinghen* enz. (vgl. A B). — Zo staat de toevoegings-formule van A en B tegenover die van C. Alle titels vermelden '*die .xv. bloetstortinghen*', die zeker niet in de LHA voorkomen. Terwijl C hierna zijn opsomming afbreekt (blijkbaar alleen omdat de plaatsruimte daartoe ontbrak), gaan A en B verder met de explicatie van de bijgevoegde stukken, die wij dan ook als oorspronkelijk aanzien.

4. De woorden '*met figuren ghebeden... passien*' uit A moeten wij zeker met B lezen: '*figuren ende ghebeden*', en waarschijnlijk zelfs verbeteren tot '*met den figuren ende ghebeden*', daar de Figuren niet de voorafgaande *Bloetstortinghen* illustreren, zoals men verkeerdelijk kan gemeend hebben, maar een aparte oefening vormen; nl. '*Een devote oeffeninge ende groetenisse tot elcker wapene van ons liefs Heeren passie bisondere*', en waarin bij ieder gebed een figuur staat (houdt dit verband met *Bethlem's Meditacie*, p. 53?).

5. Het Angelus-gebed: *O alder gloriooste ende hoogste coninginne der ontfermherticheyt Maria, ick groete...*, dat in de Vorsterman-drukken I-IV op de laatste plaats komt, volgt in C en HA 1665 onmiddellijk op de *Oefening tot de wapenen*. Waarschijnlijk te recht, daar het hier volgend gebed de verder te bespreken '*Troostelijke bevelinghe*' is, die inderdaad zich allereerst richt tot '*O moeder der bermherticheydt*'. Is dit toeval? Die twee drukken tegenwoordigen toch ook een traditie. De Vorsterman-drukken heb-

(1) Het is moeilijk uit te maken, in hoever hier invloed van de propagandistische toevoegingen in de LHA (zie Hortulus-artikel in *De Gulden Passer* 1962) gewerkt heeft.

ben door het verplaatsen van het Angelus-gebed een grotere eenheid onder de passie-oefeningen bereikt.

6. Wanneer wij nu onze aandacht op C richten, moet het opvallen, dat de opgave in C globaal genomen goed overeenkomt met de daarin voorkomende stukken. De woorden: *Item daer is toeghedaen* leiden, zoals in A, een zin in, die logisch afgesloten wordt met '(oracien) die in die ander Ortulus anime niet en staen'. Zo wordt duidelijk een onderscheid gemaakt tussen 'die ander Ortulus anime' en deze druk, waaraan allerlei teksten zijn 'toeghedaen', d.i. bijgevoegd, en die nu, althans gedeeltelijk, worden opgesomd.

a. Allereerst 'een troostelijke bevelinghe'. In C lezen wij inderdaad: 'Een devote oeffeninghe ende troostelijcke bevelinghe tot elcken bisonderen artijckel van Christus passie' (inc.) *O moeder der bermherticheydt, ick aenbede u door dat groot inwendich lijden...* Deze bevelinghe vinden we niet terug in LHA; ook niet in Vorsterman.

b. De titel van C vermeldt vervolgens de 'schoon ghebeden tot de h. namen'. Hieraan beantwoordt: 'Een devoot ghebet tot God' (de uitgave HA 1665 voegt hieraan toe: *in tijdt van peste*), dat wij vinden in C. Ghelius, HA 1665. Het begint: 'O almachtige barmhertighe God, dye niet en begheert den doot, mer penitencie der sondaren...' Daarin lezen we: *O heilige tetragrammaton, o heylighe adonay, o heylighe emanuel, o alder hoogste namen, o alder heyligheste drievoldicheyt, ick bidde u...*² Het is in hoofdzaak gericht tegen de pest.

Zeer logisch in aansluiting bij het voorafgaande geven C, Ghelius en HA 1665 de afbeelding en de rubriek van het Thau-teken³, dat een bescherming inhield tegen de pest. Wij vermoeden dat het ook in de legger der Vorsterman-drukken te vinden was. Immers het Thau-teken wordt in C en Ghelius afgebeeld met een Christus-opzijn-kruis, terwijl bij de volgende *Oefening over de wapenen Christi*, het naakte kruis gegeven wordt (met INRI bovenaan). Welnu dit laatste wordt in HA 1665 gegeven als Thau-teken (NB. de rubriek met het kruis ontbreekt bij de volgende oefening). We menen dat er een verwarring is ontstaan reeds in de vroege drukken, zodat de houtsneden van Thau en kruis omgewisseld werden.

(2) Omtrent dergelijke bezwerende naam-gebeden zie Meertens, I, p. 35-36. Hier klinkt het 'magische' enigszins getemperd door. LHA geeft de lange tekst ener *Oratio valde bona, qua quidquid iustum petieris impetrabis, et recitantur in ea omnia nomina Dei* (nr. 122), waarin het magische tot in het absurde doorbreekt. Het moet werkelijk onbegrijpelijk heten, dat zo iets gedrukt kon worden. Dit is ongetwijfeld een uitwas van de middeleeuwse vroomheid.

(3) Over herkomst, verspreiding en zin van het Thau-teken, zie *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Berlijn-Leipzig, 1936/7, i.v. Thau, VIII, c. 749-754. Een diepere ontleding van het thema geeft H. Rahner, s.j., *Das mystische Tau* in *Z. f. Kath. Theologie*, 75, 1954, 385-410.

Dit zou dan bewijzen, dat het Thau-teken, dat in de Vorsterman-drukken ontbreekt, toch tot de oorspronkelijke *Hortulus* zou behoord hebben.

Na het Thau-teken last C dat gebed tot S. Sebastiaan in ⁴, dat aan LHA ontleend is (nr. 190), omdat de heilige tegen de pest werd ingeroepen. Deze inlassing is niet oorspronkelijk, maar men ziet de reden er van.

c. Terwijl de Vorsterman-drukken de opeenvolging kennen van *.xv. Oratien van Brigitta, De wapenen Christi, Die .xv. bloetstoringhen*, waardoor de passie-oefeningen tot één eenheid aaneensluiten, zien wij hoe, als niet-in-de-titel vernoemde teksten, na de *.xv. oratien van Brigitta*, de Ghelius-druk biecht-tractaten en C 'Een daghelicsce biecht' inlast, in beide gevallen gevolgd door de reeds besproken pest-gebeden. Dit wekt in ons het vermoeden, dat inderdaad de oorspronkelijke druk op deze plaats uiteenzettingen over de biecht gaven, waarin wij de hand van Rosemondts menen te mogen herkennen.

Bij Ghelius lezen wij als eerste tractaat: *Om een warachtige vruchtbarige ende salige biecht ende belijdinge uwer sonden te doen, sult(!)u selven oeffenen in dese navolghen<de> vijf condicien. (inc.) Die eerste is dat u biecht si voordachtich... geheel... weemoedich... eyghen... puer.*

Als tweede zien we de eigenlijke biechtoefening, die met het vorige verbonden is: *In dese vijf voorgenoemde condicien mogen alle ander dyemen hier meer soude mogen bi brengen begrepen worden. Ende in dese vijf condicien u wel geoeffent hebbende, en twijfelt niet, ghien sult een waerachtige ende salighe biecht doen, tot de welke gaende voor den priester ende stadthouder gods oo<t>moedelijcken op beyde knien vallen, ende maken een teecken des cruys, ende sult aldus beginnen. Benedicite. Ende segget: Heere, ic gheve mi schuldich voor god ende voor u van al de sonden die ic gedaen heb... (expl.) ... daer af geve ic mi sculdich voor god ende u, priester, ende ic begeere daer af van god genade ende van u, priester, absolucie om Gods wille. Ende segt Ideo precor, ist dat ghijt cont.*

Nu lezen wij in Rosemondts *Boexken vander biechten ende van die seven dootsonden*: *Dat Tweetste tractaet is vander biechten ende van die. vij. dootsonden int speciael. Ende wort gedeelt in twee deelen. Teerste part oft deel heeft .ij. capitelen. Int eerste capitel staen .iiij. condicien die van node zijn om warachtege volcomen biechte te spreken... Dat eerste capitel. Volcomen warachtige biechte sal hebben .iiij. condicien oft leytsmannen die David*

(4) Ook elders werd S. Sebastiaan in verband gebracht met Thau-teken en pest; zie verwijzing in vorige noot, *Handwörterbuch...*, col. 753.

ruert in sinen .xxxi.psalme indat versken *Dixi Confitebor etc. nl. premeditativa, integra, propria, pura* (Antwerpen, 1517).

En verder vinden wij: *Here, ic geef mi schuldich in hoverdie dat ic mi dicwils heb laten dencken...*

Nu kennen wij Rosemondts vooral om zijn twee hoofdwerken, die over de biecht handelen: het ene in het Latijn: *Confessionale*; het ander in het Diets, het reeds genoemde *Boexken vander biechten*⁶. Welnu de gelijkenis tussen de twee tractaatjes uit Ghelius en de twee genoemde werken van Rosemondts is zo groot, dat we de vraag mogen stellen of hij de auteur van deze anonieme werkjes kan zijn.

Nu moet het opvallen, hoe tussen het werk van Rosemondts en de Latijnse uiteenzetting over de biecht in LHA, nr. 339-345, een onloochenbare verwantschap bestaat. Bv. met de voornoemde *condicien* valt het volgende memorieversamen: *Cum tua peccata dicis, confessio quam sit integra, consulo sit festina, frequens et amara: propria, discreta, lacrimosa, morosa, fidelis Vera sit et numquam divisa, tibi manifestans Omne scelus, nilque abscondas, humilisque fatere.*

Bij de biecht heet het: *Primo confitens accedens confessorem facto signo sancte crucis flexis genibus humiliet se et dicat: Ego reus et peccator maximus. Confiteor deo omnipotenti...*

Gezien de dooreenstrengeling van deze contactpunten doen wij er voorlopig goed aan, 1) in alle voorzichtigheid aan te nemen, dat Rosemondts sterk de invloed van LHA (en aanverwante literatuur) heeft ondergaan zowel voor zijn Latijnse als voor zijn Dietsse werken (daarbij is het niet uitgesloten dat andere invloeden [Latijnse: Gerson, Nider bv.] of Dietsse [zie verder] zouden ingewerkt hebben); 2) de vraag te stellen of de biechttractaten in Ghelius een vertaling zouden zijn van een Latijns tractaat, dat, afwijkend van de Straatsburgse LHA, in een afzonderlijke LHA-traditie in de Nederlanden verspreid zou zijn geweest, dan wel een vrije vertaling, resp. bewerking van uit de Straatsburgse LHA; 3) de vraag te operen of Rosemondts de auteur, resp. vertaler van deze biechttractaten (en van de hele NHA?) kan zijn.

Onze vraagstelling omtrent Rosemondts wordt klemmender, wanneer wij in C een aan hem formeel toegeschreven tekst vinden: *Ons kersten ghelove ende daghelicsche biechte... door Godtschalck Rosemont: Ic arm sondich mensche versake den viant vander hellen...* Dit vinden we trouwens terug, met de zelfde toeschrijving in handschrift 3084 der KB. te Brussel (zie p. 13 en 14). Wel-

(5) Zie uitgaven bij Nijhoff-Kronenberg, 1819-22; 3815.

(6) Zie uitgaven *ib.*, 1812-18.

nu deze tekst komt ook voor in zijn *'Een schoon leringe ende een goede beduydinghe op den Pater noster'*, onder de titel: *Dit is een devoet oeffeninghe ende maniere om te vercrijghen warachtich berou ende om alle des viants becoringe te wederstaen in die ure des doots. Gheordineert By meester Godtschalck Rosemond Doctoer inder godheyt. Tgheloof ende die daghelicse naebiechte. Ic arme sondyghe mensche...* (vgl. Nijhoff-Kronenberg, nr. 1824-7). Ook in zijn *'Een gheestelijc Avontmael'* (vgl. Nijhoff-Kronenberg, nr. 1810-2). Het eerste deel is gelijklopend tot: *ende de duyvel in overspel overghegheven om een corte ghenoechte ende tijtlijc profijt*. De gedrukte tekst laat hierna alles wegvallen tot de laatste zin: *O christe hierom ben ic soo banghe van herten ende loope aen u grondeloose genade, ende bid om vergiffenis ende gratie, opdat ick eeuwelijck met u mach verblijden int rijck ws Vaders. Amen* (dit is het einde van het boekje). Bovendien zijn er merkkelijk langere en betere lezingen in onze tekst, waar de Rosemondtdrukjes zelfs onverstaanbaar zijn. Zo is het een onverwacht probleempje, waarmee wij aldus geconfronteerd worden, om nl. uit te maken welke verhoudingen tussen al deze teksten bestaan⁷.

7. Ook de titel van B verdient onze aandacht. De verklaring *'die in die ander Ortulus anime niet en staen'* uit de drie titels betreft al het voorafgaande, nl. zowel de *.xv. bloetstortinghen* enz. als *'meer schoone oracien'*. Deze laatste vermelding is raadselachtig, daar niet blijkt welke 'oracien' bedoeld worden. A priori kan men aannemen dat dit oorspronkelijk niet geëxpliciteerd werd. We zouden kunnen denken aan de eucharistische gebeden, die uit een andere bron werden overgeheveld. Nu wekt het toch wel bevreemding, dat B na de voornoemde bijvoeging even vervolgt, zodat wij volgende verband bekomen: *'...ende meer scoone oracien, die in die ander Ortulus anime niet en staan / met dye beduydenisse der missen'*. Hoe formeel die titel ook luidt, de tekst komt in geen enkele Vorsterman-druk voor. C heeft geen titelvermelding, maar wel de tekst; evenzo HA 1665. De rubriek in C luidt: *'Een devote oefeninge vander missen, gedeylt in .vi. deelen met .vi. devote gbeden, beteekenende hoe ende in wat manieren datmen god bidden sal ende hem selven geestelijc ende metter herten den priester geliijc makende ende geestelijc communiceerende*.

Het werkje bevat inderdaad 6 gebeden bij 6 hoofdmomenten

(7) In onze studie over «*De aan Vervoort toegeschreven 'Hortulus Animae' in Ons Geestelijk Erf*, 1961, p. 312-13, waarin we het auteurschap van Roecx bepleitten, rees de vraag omtrent de verhouding tussen Rosemond en Roecx. Aangezien evenwel ons onderzoek omtrent «*Het aan Vervoort toegeschreven 'Ghulden Ghebedeboeckken'*» (zie ib., 1962) uitwees, dat Vervoort wel degelijk de auteur van beide werken is geweest, vervalt dit bijprobleempje. Vervoort heeft ook Rosemond's tractaatje in zijn *Hortulus Animae* geplagieerd. — Vgl. p. 4, n. 12).

van de H. Mis : Confiteor, Evangelie, Sanctus, Opheffing, Communie en Zegen (zie p. 80).

Nu is het volgende merkwaardig. C geeft ter plaatse geen eucharistische gebeden meer ; HA 1665 vervolgt met 4 communiegebeden. Het eerste hiervan geeft C na de reeks suffragia, waarmee de globale ontleningen aan LHA ophouden ; dus feitelijk waar de Vorsterman-drukken hun rij eucharistica met het zelfde gebed aanvangen. Dit wettigt het vermoeden, dat oorspronkelijk de gebeden van mis en communie voorkwamen waar nu de eucharistische gebeden bij Vorsterman hun plaats vinden, en dat daar na de misgebeden de communie-gebeden uit de Vorsterman-drukken én uit HA 1665 samenhoorden.

Vóór de communie: 1. *O Heere Jesu christe, heden begheere ick te ontfanghen u gebenedijt lichaem, also volcomelick als u dijn moeder Maria ontfinc... u warachtighe godheyt <in een sekerheit> des eewigen levens. Amen.* — Zie bespreking en gedeeltelijke uitgave bij Meertens, III, p. 67-8 ; andere vindplaatsen bij Meertens, VI, p. 117, nr. 44 ; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 99, nr. 20(?) ; Lieftinck, *o.c.*, p. 123, 167, 195. Vgl. p. 68, nr. 11, 3.

2. *O Here Jesu christe, der engelen glorie, ick arm sondich mensche schame ende ontsie mi te gaen ... ende come tot u onsprekelijke ontfermherticheit.* — Fragment uit het gebed dat Meertens, III, p. 51-2 publiceert ; vindplaatsen aldaar p. 52, n. 41 ; VI, p. 14, nr. 3 c ; Lieftinck, *o.c.*, p. 123, 142. Alleen in de Vorsterman-drukken.

3. *O almogenden ende bermhertigen Godt, siet ick gae tot den sacramente ws eenigen geboren Soons ... met ongedeckten aensicht eeuwelijck aen te schouwen. Die met u leeft... inder eeuwichheit. Amen.* Dit gebed, dat alleen in HA 1665 voorkomt, is een vertaling van de meestal aan S. Thomas van Aquinen toegeschreven oratie : *Omnipotens sempiterna Deus, ecce accedo...* Zie Meertens, III, p. 58s. VI, p. 14, nr. 3a. Het komt gedeeltelijk en met ander incipit voor in LHA, nr. 149. Dit kan de aanleiding geweest zijn, om de reeds bestaande Dietse vertaling over te nemen.

4. *Heere, ick en ben niet weerdich dat gij sult comen ... beware mijn ziele tot het eeuwich leven. Amen.* Alleen in HA 1665. LHA heeft twee gebeden als parafrase van het *Domine non sum dignus*.

Na de communie: 5. *O Heere Jesu christe, lof si der onsprekeliker ende minliker goedertierenheit dijns ghebenediden lichaems ... van my ende van alle u creatueren gheloeft gheert ende ghedanct sijn. Amen.* Alleen in de Vorsterman-drukken. Het is de eerste helft van het gebed door Meertens uitgegeven III, p. 89-90 ; andere vindplaatsen bij Meertens, VI, p. 49, nr. 182 ; Lieftinck, *o.c.*, p. 123, 142, 182 ; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 25, nr. 23.

6. *O minnelijke heere Jesu, nu bid ick u om die minlike weerdicheit die ghi tot u ghebenedide moeder maria hebt...* — Dit korte gebed, dat alleen in de Vorsterman-drukken staat, kan ik niet identificeren.

7. *Ick danck u, Heere, heylighe Vader, almachtich ende eeuwigh Godt, die my uwen onweerdigen dienaer ... volcomen ghe-noechte ende volmaeckt gheluck.* Alleen HA 1665 geeft dit meestal aan S. Thomas van Aquinen toegeschreven gebed: *Gratias tibi ago, Domine, sancte Pater...*; vgl. Meertens, III, p. 84 met de vindplaatsen aldaar, ook VI, p. 37, nr. 24b.

Na deze communiegebeden beginnen in de Vorsterman-drukken enkele misgebeden, waarvan het eerste: *O barmhertighe lieve Heere, ic begeere nu dese misse te hooren in die eere...* Is het toeval- lig dat dit gebed, waarmee de misgebeden worden ingeleid, een zelfde incipit heeft als het eerste der communiegebeden bij Vorsterman? De andere misgebeden bij Vorsterman en Ghelius zijn hoofdzakelijk aan LHA ontleend en behoorden dus reeds tot 'die ander Ortulus anime'.

In aansluiting bij het enig uit de rij eucharistische gebeden be- waarde gebed: *O Heere Jesu christe, ic begeere heden te ontfaen...* (zie p. 41) geeft C nu onmiddellijk het Maximilianus-gebed, dat Vorsterman en Ghelius alleen later geven. Deze laten op de eucharistische gebeden de mariale oraties volgen, die C overslaat.

Anderzijds is er in de NHA, zoals wij reeds vaststelden (zie p. 33), een andere reeks ontleningen aan de '*Ghetiden van onser liever vrouwen*'. Dit brengt ons opnieuw het hele probleem van de eenheid en verscheidenheid der getijdenboeken t.o.v. de HA. We beperken ons tot de eucharistica, waarvan wij verscheidene terugvinden in voornoemde '*Ghetiden van onser liever vrouwen*' en de Dietse HA. Daarom wagen wij de veronderstelling dat beide tekstreeksen uit één bron geput werden en in de oorspronkelijke NHA overgingen, terwijl hieruit een aantal gebeden bewaard werden in de bewerkingen, die tot C en Ghelius geleid hebben, en anderen in de Vorsterman-redactie. Zo kon het o.a. gebeuren, dat wanneer de tekst over de mis in 6 delen uit de inhoud van NHA geschrapt werd, de vermelding er van in de titelopgave nog bewaard bleef zoals in onze druk 1551. Dit archaïstisch relict verraadt ons meteen onverwachts, dat de druk 1551 niet een kopij is van de druk 1525 (of zijn navolgers), waarin ook de vermelding reeds consequent uit de titel werd geschrapt, maar teruggaat (rechtstreeks of langs tussenschakels) op een veel vroegere, ons nu onbekende, druk.

Bij deze voorstelling van zaken krijgt de titel van B een nieuwe schakering. Wanneer we alleen lezen: '*ende meer scoone oracien*

die in die ander *Ortulus anime niet staen*', kunnen we niet expliciteren, welke 'scoone oracien' hier bedoeld zijn. Maar wanneer wij met B dan verder lezen: *met dye beduydenisse der missen*, mogen wij, aan de hand van de tekst der mis in 6 delen, die oorspronkelijk in NHA stond, die woorden nu veilig aanzien als een explicatie van 'scoone oracien', alsof er stond: *ende meer scoone oracien als daer sijn die beduydenisse der missen* (misschien ging de opsomming verder). Deze logische uitdrukking van de explicatie werd evenwel doorbroken door de afwerking van de reeds ingezette zinsbouw: *Daer sijn noch toegbedaen... (ghebeden) die in die ander Ortulus anime niet en staen*.

8. Na de biecht oefeningen (in de titels onvermeld) geven C en Ghelius de pest-gebeden: 'het ghebet tot God' (in C vermeld als 'ghebeden tot die heylige namen' enz.), het Thau-gebed (en in C het gebed tot S. Sebastiaan), en vervolgens, samen met alle drukken, de 'Figuren ende ghebeden tot de wapenen Xi'⁸ (vermeld in de titel der Vorsterman-drukken). Na het Angelus-gebed en de 'Troostelijcke bevelinge' (dit eigen aan C) geven alle drukken de 'XV bloetstortinghen' (vermeld in alle titels)⁹, met het passiewatrijn¹⁰. Terwijl de Vorsterman-drukken hier als slot het Angelus-gebed geven en Ghelius bovendien nog enkele andere teksten (o.a. het Maximilianus-gebed)¹¹, vinden wij bij C de Dietse vertaling van de algemene gebeden: *Onze Vader* enz. Dit verdiende wel een nader bekijken.

9. Een *typografisch curiosum*¹² mag de manier heten, waarop de Boetepsalmen samen met de Litanie van alle Heiligen in het Latijn in de Dietse drukken voorkomen. In de Vorsterman-drukken en in Ghelius staan zij in een aparte katern (vaak met eigen kolofoon) na katern D. Zij zijn gedrukt, soms als katern A en B, in een bi-

(8) Inc. *Ik groet u heylighe cruys des Heeren*, ... Het is een rijmgebed van 12 achtregelige strofen, waarover Meertens, II, p. 85 spreekt met literatuuropgave en vermelding van andere vindplaatsen (*ib.*, VI, p. 149, nr. 41); Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 84, nr. 54. Door de drukken van HA is dit gedicht zeer verbreid geworden.

(9) De oorspronkelijke plaats van de 'xv oraties van S. Brigitta' lijkt wel te zijn onmiddellijk na de mariale gebeden (zie p. 36): daar vinden we ze praktisch in alle drukken. Reeds zeer vroeg werd het gebed tot S. Brigida van Schotland hieraan vastgekoppeld, zoals we dat zien in C en in Ghelius. (Blijkbaar heeft een uitgever de Brigida van Schotland verward met de Birgitta van Zweden, aan wie de uitvoerige rubriek, bewaard in de Vorsterman-drukken [ook in hs. 3084 KB. Brussel, hiervoren p. 6s. beschreven], naar een in de Middeleeuwen zeer verspreide traditie, de XV oraties toeschrijft).

(10) Zie hiervoren p. 8.

(11) Wij kennen de oorsprong van dit gebed niet, noch de manier waarop het in de NHA opgenomen werd. Het is aanwezig in C, Ghelius; het ontbreekt in de Vorsterman-drukken, uitgenomen in de ongedateerde. Kwam het wellicht voor in de oorspronkelijke NHA, waaruit het overging naar C en Ghelius, terwijl het uit de Vorsterman-drukken wegviel, om daaruit pas later opnieuw opgenomen te worden? (Zie ons Hortulus-artikel in *De Gulden Passer*).

(12) Zie onze aanduiding in de tabel p. 22.

zonder lettertype. Het bundeltje doet onbetwistbaar als een indringer aan. In de reeks aanbevelingsgebeden wordt het ingeschoven na het tweede, terwijl daarna het derde gebed volgt. Dit is niet louter een toeval of een gril van de inbinder, daar op het einde van de katern D de Boetepsalmen worden aangekondigd: *Hier beginnen dye seven Psalmen*. Terwijl in de Vorsterman-drukken deze woorden onderaan het tweede gebed staan, waarbij dadelijk de ingeschoven katern aansluit, moest wegens de gewijzigde typografische schikking de ruimte tussen het tweede gebed en de rubriek aangevuld worden met een houtsnede (Moeder van Smarten), die ter plaatse onverantwoord is. Dit laat vermoeden, dat Vorsterman in deze zaak als gangmaker t.o.v. Ghelius moet aangezien worden. In de HA van Peetersen 1551 (C) staan de Psalmen na het '*Cransken van Maria*', terwijl de Latijnse tekst der algemene gebeden na de Kalender staan, en de vertaling er van, zoals wij reeds zeiden, helemaal achteraan in het boekje. In de ons bewaarde drukken van latere tijd komen de Psalmen te staan tussen de Latijnse en de Dietse tekst der algemene gebeden in één geheel na de kalender. En ten slotte geven nog latere alleen de Dietse tekst van Psalmen en gebeden.

Hoe moeten wij daarin de draad der ontwikkeling terugvinden? Men zou geneigd kunnen zijn, de aangehaalde feiten uit de opeenvolgende ons bewaarde drukken te beschouwen als beantwoordend aan de feitelijke lijn der evolutie, alsof uit de enkele katern der Vorsterman-drukken de latere bundeling door geleidelijke aanwas zou gegroeid zijn. Tegen deze voorstelling rijst echter het bezwaar, dat het vertrekpunt zelf der evolutie, nl. de onlogische schikking in de Vorsterman-drukken, onverklaard blijft. Daarom menen wij de bundeling uit de latere drukken als oorspronkelijk te moeten aanzien: bundeling, die wegens allerlei praktische overwegingen uiteengevallen is. Van die oorspronkelijke eenheid stoten wij op een feilloos bewijs, wanneer wij bv. in de uitgave van 1603 na de Latijnse tekst der algemene gebeden het *ABC* aantreffen. M.a.w. deze verzameling was oorspronkelijk bestemd als een *ABC*-boek voor schoolgebruik, in het genre van het *Abecedarius* vermeld bij Nijhoff-Kronenberg, nr. 2222-3¹³.

(13) Men kan de vraag stellen of deze katerntjes afzonderlijk verspreid zijn geworden. De kolofoon bij Ghelius zou dit kunnen doen geloven. Daartegenover staat dat zij, zoals zij voor ons liggen, geen titel noch titelblad bezitten, terwijl de rubriek onderaan op de laatste bladzijde der voorafgaande katern staat. Zo vinden wij in het bandje 4595 der UB. te Gent de katerntjes buiten alle verband ingebonden, zodat alle identificatie onmogelijk zou gebleven zijn, indien onze aandacht niet op de NHA ware gevestigd geweest (zie p. 49). Wij vermoeden ten slotte, dat die katerntjes dienden, vooreerst voor de inschakeling in de HA, die we kennen, anderzijds voor aansluiting bij de voorafgaande katernen van het *Abcedarius*, dat afzonderlijk werd uitgegeven: daar kwam de kolofoon op zijn plaats. Zie nog p. 66.

De voornaamste praktische overweging om de oorspronkelijke eenheid van het Abecedarius te verbreken zal wel geweest zijn het feit dat de 7 Psalmen + Litanie een integrerend bestanddeel van de LHA vormden. Zo heeft men een compromis-oplossing gekozen. Uit het ABC-boekje heeft men de katernen met de Psalmen + Litanie losgemaakt en ze op een enigszins willekeurige plaats ingelast in de NHA. Achteraf zal men het willekeurige van een dergelijke oplossing aangevoeld hebben en de bewuste katernen opnieuw laten aansluiten bij de rest van het ABC, terwijl men zo doende als 't ware instinktmatig de oorspronkelijke eenheid herstelde maar ook verder afweek van de LHA.

Hiermee willen we onze kritische aantekeningen bij de titel-opgaven stopzetten, in de hoop aldus op het spoor te zijn gekomen van allerlei elementen uit de verborgen geschiedenis van de NHA. We kunnen hieruit enkele besluiten trekken.

1 De NHA heeft waarschijnlijk oorspronkelijk bestaan uit een verzameling van teksten, die wij nu gedeeltelijk in C en Ghelius, gedeeltelijk in de Vorsterman-drukken terugvinden als gevolg van allerlei manipulaties. M.a.w. wij menen, dat de Vorsterman-redactie niet de oorspronkelijke zou zijn en langs opeenvolgende bewerkingen omgevormd zou zijn tot Ghelius of C enz.

2. Anderzijds, wanneer wij Vorsterman en C, Ghelius onder andere oogpunten vergelijken, moeten wij aannemen dat Vorsterman in veel opzichten de oorspronkelijke tekst moet bewaard hebben. Bv. de volgorde der Suffragia, trouw uit LHA overgenomen, waar zij een logische verantwoording hebben, is bewaard bij Vorsterman, terwijl elders de grootste willekeur is binnengeslopen. De lange rubriek bij de Oraties van S. Birgitta, bij de XV Bloedstortingen enz., is volledig overgenomen door Vorsterman, maar werd verminkt in andere uitgaven. Zo heeft de Vorsterman-redactie grotere waarde voor de tekstoverlevering, al heeft zij vele teksten weggelaten.

3. De oorspronkelijke titel van de oorspronkelijke NHA (zie 1), die een duidelijk onderscheid maakt tussen de stukken uit LHA ontleend en de stukken, 'die in die ander Ortulus anime niet en staen', kunnen we met het nodige voorbehoud aldus reconstrueren :

Ortulus anime in duytsche, vol schoone oratien met die ghetiden vander weken. Item daer is toegedaen een troostelike bevelinge tot elc artikel van Christus lijden. Item noch schoon ghebeden tot die heylige namen der heyligher drievuldicheyt ende die .xv. bloetstortinghen ons liefs heeren met

den figuren ende ghebeden tot al dye wapenen vander passien, ende meer scoone oracien die in die ander Ortulus anime niet en staen, met dye beduydenisse der missen.

4. Gezien het gemaakte onderscheid (zie 3), mag men aannemen dat er vóór de NHA, waarvan wij de oorspronkelijke vormen geschetst hebben, een Dietse HA moet verschenen zijn, die alleen ontleningen aan de LHA geboden heeft (al bestaat de mogelijkheid dat de titel met genoemd onderscheid ontstaan is onder invloed van de latere titels der LHA, waarvan wij elders propagandistische bijvoegingen hebben vermeld.

Dit alles moge volstaan, om aan te voelen hoeveel verwickelingen ons verborgen blijven onder het bibliografisch materiaal, dat ons nu ter beschikking staat.

§ III. De 'Dobbelen Ortulus Anime'

1. *Probleemstelling*

Wanneer V.A. dela Montagne in een nog altijd leerrijk artikel de 'Taxatie oft prijzen vande ghemeyne school-boecken' uit 1642 te Antwerpen uitvoerig ontleedde¹, vermeldde hij onder n. 105: *Enkele Hortulus anime; Dobbele Hortulus*, waarvan de eerste: *vier stuyvers en halven*, en de tweede: *ses stuyvers* kostte. De kritische zin van de schrijver is voor éénmaal niet zeer gelukkig. Als drukken vernoemt hij: 1) de uitgave van Antwerpen, Jan van Ghelen, 1562, 8°, die feitelijk de door Vervoort uitgegeven *Ortulus* is, en 2) drie uitgaven der vertaling door D. vanden Houste, 1568, 1590, 1618. Zo scheert hij alles over één kam en is zich blijkbaar geen enkel probleem hieromtrent bewust. Toch verwondert het ons, dat hem de benamingen uit de Taxatie-lijst niet eens raadselachtig zijn voorgekomen. En ook na hem heeft wellicht niemand daarin graten gevonden. En toch, wat kunnen die woorden wel dekken? Met deze zeker vreemde benaming, evenmin als met allerlei eigenaardigheden uit verschillende drukken van de HA, wisten wij raad of uitweg, totdat wij het nr. A 4105 uit het Plantijn-museum te Antwerpen in handen kregen. Daarin zien wij inderdaad, hoe het gewone complex, dat we kennen als *Hortulus animae*, gevolgd wordt door: *Het Tweede Deel Vanden Hortulus Animae, Dat is te segghen: Het Hofken der Sielen. Inhoudende veel schoone Oeffeningen vande Passie ons Heeren ende devote Ghebedekens*. Dit alles gedrukt te Antwerpen door Joseph Jacops, 1685-6.

(1) *Schoolboeken te Antwerpen in de 17e eeuw* in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, dl. V, 1907, pp. 1-35.

In dit tweede deel zijn een aantal kleinere, op zichzelf staande werkjes samengebundeld, die niet onmiddellijk bij de HA aanleunen, maar die toch vaak allerlei teksten bevatten, die wij reeds uit de NHA kennen. De titelopgaven uit deze zo late druk zijn ons uiterst welkom, omdat zij een afdoende verklaring bieden van de tot nog toe ondoorzichtige vermelding uit de Taxatie-lijst uit 1642. De 'Dobbele Hortulus animae' was een bekend devotieboek in 1685-6, maar bestond, naar het getuigenis der Taxatie-lijst, reeds in 1642, ja zelfs al in 1624, aangezien de censuur van genoemde druk vermeldt dat 'Dit tweede deel van 't Hofken der Sielen' reeds goedgekeurd werd in dat jaar : *actum 13. Martij 1624*. Maar reeds in het midden der 16e eeuw was de 'Dobbele Hortulus animae' op de boekenmarkt gebracht, daar de uitgave van Wwe Henrick Peeterssen uit 1551-2, die wij hiervoren reeds beschreven, in feite na de oorspronkelijke Hortulus-tekst alle kleinere werkjes uit het 'tweede deel van de Hortulus anime' aanvoert, zonder evenwel te zinspelen op een dergelijke indeling. We menen zelfs veilig uit deze slordigheid bij een dergelijk weglaten te mogen besluiten, dat de 'Dobbele Hortulus' reeds lang voordien moet verschenen zijn, terwijl de druk van 1551-2 maar één der vele herdrukken zou zijn. Dit alles laat ons toe te veronderstellen, dat reeds vóór 1551 drukken van de 'Dobbele Hortulus' moeten bestaan hebben, terwijl er meerdere moeten verschenen zijn in de tweede helft der 16e eeuw, en in gans de 17e eeuw, zeker tot 1685-6, en waarschijnlijk nog lang daarna.

De 'Enkele' zowel als de 'Dobbele Hortulus' waren devotieboeken, bovendien zelfs schoolboeken, zoals de Taxatie-lijst uitwijst, zodat ze een ruim afzetgebied konden bestrijken en onder goede kerkelijke approbatie een gemakkelijke verspreiding vonden. Zo zullen beide boekjes telkens en telkens naast elkaar herdrukt zijn geworden. Des te opvallender moet het heten, dat wij uit de zo wijde verspreiding over bijna twee eeuwen zo weinig drukken kennen en zelfs van de bekende drukken zo betrekkelijk weinig exemplaren bewaard hebben. Wat eens doodgewoon was, is nu een zeldzaamheid geworden. Dit is wel het lot van populaire en devote boekjes, die veel verspreid en gebruikt worden, maar dan ook bij veelvuldig gebruik te waardeloos geacht worden, om bij vernieuwde druk of slijtage bewaard te worden.

Een vergelijking tussen *Ortulus Anime*, Antwerpen 1548, zoals wij dit exemplaar vinden in het bandje uit de bibliotheek der Minderbroeders te Alverna, en *Ortulus Anime*, Antwerpen 1551-2, noopt ons tot een nadere afbakening van de gegevens. Immers de tekst van de *Ortulus anime* aldaar komt in hoofdzaak overeen met de redactie der Vorsterman-drukken (zie evenwel kleine wijzigin-

gen in onze beschrijving van de druk). Na deze tekst vinden wij sameningebonden een zestal werkjes, waaronder drie meermaalen voorkomen in het tweede deel van de DHA: *Onser vrouwen claghe*, de *Devote oefeninge tot eenen yegheliken choor der Enghele* en *Een sonderlinge oefeninghe der gansser passien*. Men bemerke hoe ook hier een misboekje wordt geboden: hier wel het werkje van J. Roecx, terwijl elders andere teksten. Zo vinden wij hier dus reeds een aanloop tot wat we elders als *Dobbele Hortulus* kennen.

Ook wanneer wij de verzamelbandjes A 4595, H 1853 der UB. te Gent en de druk van 1551/2 onderling vergelijken, moeten wij dergelijke bedenkingen maken. Weer geven beide eerste voor het tweede deel uit de DHA slechts een paar werkjes, maar toch zo, dat wij mogen aannemen dat het ontbreken der andere te wijten is aan verkeerde inbinding. Voor het eerste deel van de DHA biedt H 1853 ons het schema der Vorsterman-redactie (A 4595 bewaart ons hieruit slechts de 1 Psalmi poenitentiales), terwijl de druk 1551/2, nl. Th. 3743, een sterk ontwikkeld schema voorlegt, zoals wij dat hiervoren p. 35 s. ontleed hebben. Dit alles laat vermoeden, dat er twee types van DHA in omloop waren: type A, waarvan de inhoud van het eerste deel nog bij de Vorsterman-drukken aansloot, en type B, dat vertegenwoordigd wordt door druk 1551/2 en verwanten, met een ontwikkeld schema voor het eerste deel.

Daar wij helaas geen enkel volledig exemplaar en slechts late drukken van type A bezitten, kunnen wij niet uitmaken, wanneer dit type ontstaan is. Werd het immers verspreid, nadat type B reeds in omloop was, doordat men teruggreep op een Vorsterman-redactie en hieraan het tweede deel van de 'Dobbele Hortulus' hechtte? Of, wat ogenschijnlijk meer voor de hand ligt, vooral gezien de druk van 1548, is type B uit type A gegroeid door aanwas? Hoe lang werd type A nog gedrukt naast type B? Alleen het vinden van nieuwe exemplaren van beide soorten kan ons een veilig antwoord geven. Voorlopig mogen wij zeggen, dat het type A reeds in 1548 bestond en nog in de zeventiger jaren der 16e eeuw herdrukt werd, terwijl het type B ons reeds uit een druk van 1551/2 bekend is en herdrukken beleefde de hele 17e eeuw door.

Hiervoren (zie p. 35 s.) hebben we de samenstelling van het eerste deel van de HA of de 'Enkele Hortulus anime' uitvoerig ontleed, zoals deze voorkomt in de druk van 1551, die feitelijk reeds een 'Dobbele Hortulus' moet heten. Wij menen immers, dat het eerste deel reeds een lange voorgeschiedenis heeft, die wij althans gedeeltelijk konden achterhalen in een confrontatie met de Vorsterman-drukken, welke wij aanzien als afgeleide bekorte uitgaven van de oorspronkelijke 'Enkele Hortulus'. Deze zal uitvoeriger geweest

zijn dan de Vorsterman-drukken en dan het eerste deel der ons bekende 'Dobbele Hortulus'-uitgaven.

Hoe men gekomen is tot het plan van de 'Dobbele Hortulus', is moeilijk met zekerheid te bepalen, daar wij geen eerste druk hiervan meer bezitten en ons dus moeten tevreden stellen met latere afleggers, waarin men reeds allerlei ingeslopen slordigheden kan vermoeden. Men mag zich evenwel geredelijk voorstellen, hoe de uitgevers van (enkele) HA het ruime succes van de verscheidene Dietse bewerkingen met aandacht hebben gade geslagen en hierdoor aangemoedigd werden, om een nieuw verlengstuk hieraan toe te voegen, en wel als een tweede deel van een alom gegeerde succesboekje, en het geheel te verspreiden onder de titel van 'Dobbele Hortulus', — hetzij deze benaming ook werkelijk op de titelpagina werd afgedrukt, hetzij ze slechts als een gemakkelijke aanduiding voor de nieuwe bundeling mondgemeen werd onder de boekverkopers en het betrokken publiek (in feite bezitten we geen exemplaar, dat die titel — ons bekend uit de Taxatie-lijst — draagt.

Hoe en wanneer voor het eerst ook dit alles in zijn werk is gegaan, de drukken van 1548 en 1551 zijn voor ons de eerste tastbare verwezenlijkingen er van, waarin wij feitelijk hiervan kennis kunnen nemen. Het tweede deel van de HA heeft niets meer te maken met de oorspronkelijke opzet van de LHA. Het is een conglomeraat van allerlei devotieboekjes, die, al of niet reeds vroeger in handschriften verspreid, meestal in de voorafgaande decennia reeds gedrukt waren geworden, en waartussen geen innerlijke eenheid of organisch verband bestaat, maar die door hun verspreiding bewezen hadden, bij het vrome publiek ook verder ingang te zullen vinden. Dit succes zou nog beter verzekerd worden, wanneer deze uiteenliggende boekjes nu in een handig bandje gebundeld zouden worden, zodat de vrome lezer zijn diverse gading in één compilatie verzameld zou vinden, en wanneer alles nog bovendien onder de succes-titel van de HA de wijde wereld zou ingezonden worden. Wie het eerst het idee hiervan gekoesterd heeft en uitgewerkt, — een drukker-uitgever of een schrijver — weten we niet, des te min daar we niet over een eerste druk beschikken.

In de druk van 1551 vinden wij (minstens) zes werkjes samen gebundeld. Daar nu hieronder geen onderlinge eenheid bestaat, begrijpt men hoe in de opeenvolgende drukken het conglomeraat van binnen uit bedreigd werd, om weer uiteen te vallen. Dit des te meer, daar de werkjes meestal hun eigen titelblad bezaten, zodat zij zich als afzonderlijke drukjes voordeden, al werden zij in de *reclame* op het laatste van het voorgaande werk aangekondigd, waaruit een eenheid als zodanig blijkt. Zo kon het gemakkelijk

gebeuren, dat een of ander der oorspronkelijk opgenomen werkjes weggelaten werd, terwijl andere in de verzameling werden ingeschakeld. Zelfs kunnen wij vaststellen, dat afzonderlijke stukken uit het eerste deel van de HA, die op zich ontstaan waren als onafhankelijke werkjes en slechts achteraf door de compiler hierin werden samengebracht, later opnieuw enigszins een zelfstandig voorkomen kregen met een eigen titelblad en zo op de zelfde voet zouden komen te staan als de werkjes uit het tweede deel. Zo bv. de XV Bloedstorting. Aldus kon het dan gebeuren dat onderscheiden tractaatjes, die kunstmatig in het conglomeraat van de 'Dobbele Hortulus' opgenomen waren, geleidelijk aan opnieuw als op zich zelf staande drukjes verspreid werden, soms met een of ander uit de vroegere samenbundeling, soms helemaal alleen. Deze werden telkens opnieuw zó uitgegeven, dat men enerzijds vaak kan vermoeden, dat de losse exemplaarjes, die men verspreid vindt, wellicht nog behoord hebben tot een of andere uitgave van de 'Dobbele Hortulus', die ons als geheel niet bewaard is gebleven, of dat men anderzijds ziet dat werkjes uit de oorspronkelijke HA een eigen bestaan zijn gaan leiden. Zo wordt het zelfs waarschijnlijk dat de uitgevers tegelijk de verzamelbandjes van de HA, hoe dan ook gecomponeerd, lieten drukken en inbinden en te koop stelden, én de afzonderlijke werkjes te koop aanboden: het vrome publiek vond het prettig nu eens een afzonderlijk boekje, dan weer een verzamelboekje onder zijn bereik te hebben. Typisch lijkt ons bv. het geval met *Onser vrouwen claghe oft Palm-sondach*, Pauwels Stroobant, Antwerpen, 1664, dat wij zowel afzonderlijk vinden (ex. A 2406, Plantijn-museum te Antwerpen) als samengebonden met de HA, Martinus Verhulst, Antwerpen, 1665 (in ex. 3114 B 5, Ruusbroecgenootschap te Antwerpen) (bemerkt zelfs de samenwerking van twee drukkers). Evenzo typisch het geval van Arnoldus Van den Eynde en Cornelius van Vechten, Antwerpen (lees Utrecht), die in 1670 (druk van Hier. Verdussen?) uitgaven: *De seven Psalmen van Penitentie*; *De Vijfthien Bloedstorting* (uit het eerste deel van de HA) en het *Devoot Boecxken van de negen Chooren der Engelen* (uit het tweede deel van de HA)².

2. Overzicht der werkjes uit het tweede deel

Het loont de moeite nader kennis te nemen van de devotiewerkjes, die het tweede deel van de 'Dobbele Hortulus' uitmaakten, omdat wij aldus in staat gesteld worden, materiaal aan te brengen uit de vroomheidsgeschiedenis, dat meestal ongeacht wordt gelaten te

(2) Vgl. nog de aantekening op het ex. van *Sint Annen Cransken*, Antwerpen, H. Verdussen, s.a., uit de Stadsbibl. te Antwerpen, waarover verder p. 60.

midden van de anonieme literatuur. We menen inderdaad hieronder enkele tractaatjes te vinden, die een hele stroming in de volksdevotie, voortvloeiend uit de late Middeleeuwen en zich een weg banend naar de moderne tijden, beïnvloed hebben, en waarvan enkele althans ook nu nog onze aandacht verdienen. Daarom geven wij allereerst een schematische tabel van de werkjes, zoals zij voorkomen in de ons bekende drukken van de 'Dobbele Hortulus': daarna ontlede wij bondig de teksten zelf (zie 3).

Tabel der werkjes uit de drukken.

	1551/2	1603	1611	1686	1665	1571	1548
1. Jan Bethlem, Een devote meditatie op die passie	1	1	1	1	—	—	—
2. Die doornen Croone ons Heeren Jesu Christi	2	2	2	2	4	—	—
3. Een ... oeffeninghe der Passien ... op d'Articulen des H. Paternosters	—	3	3	3	—	—	6
4. Een troostelijcke leeringhe van het Cruys ... Thomas Hamerken	—	4	4	4	—	—	—
5. Der Sondaren troost	3	8	8	8	—	2	—
6. Die gulden Letanien	4	5	5	5	1	—	—
7. Sint Annen Cransken	5	6	6	6	3	—	—
8. Een generale belijdinghe ende versoeninghe	6	7	7	7	—	—	—
9. Een schoon boecxken om te begheren ... H. Gheest	7	—	—	—	—	—	—
10. Oeffeninghe tot een jeghelijcken Choor der Enghelen	—	—	—	—	5	—	4
11. Een proper ... boecxken ende leert ... misse hooren	—	9	—	—	—	—	—
12. Oeffeninghe om devotelijk Misse te hooren	—	—	—	9	—	—	—
13. Het Boecxken van Myrrhe	—	—	—	—	—	1	—
14. Gerardus van Vliederhoven, De vier Uystersten	—	—	—	—	7	—	—
15. Onser vrouwen Claghe	—	—	—	—	2	—	2
16. De seven Ween van OLV. int langhe	—	—	—	—	6	—	—
17. J. Roecx, Devoot Boecxken ... inder missen te oefenen	—	—	—	—	—	—	1
18. Den gheest. minnen brief	—	—	—	—	—	—	3
19. Boecxken vanden Bloetstortinghen ... Der Sielen ghewin	—	—	—	—	—	—	5

Algemene bemerkingen.

In bovenstaande tabel brengen wij de werkjes, die voorkomen in de drukken van de 'Dobbelen Hortulus'³, Het cijfer in de kolommen beduidt het rangnummer der afzonderlijke werkjes in die drukken. Het teken — geeft aan, dat het werkje ontbreekt.

Een bekijken van de tabel is op zich reeds leerrijk. De druk van 1665 neemt een afzonderlijke plaats in t.o.v. alle andere. Het ex. van het Ruusbroec-genootschap vertoont allerlei onsamenhangends, zodat het voorkomt als een toevallig product van de inbinding. De *XV Bloetstortinghen*, uit HA I, is gedateerd 1679, heeft een eigen titelblad, maar werd door de reclame aangekondigd. Zo leidde deze oefening dus reeds een zelfstandig bestaan. Het Plantijn-museum bezit een ex. van HA I in alles gelijk aan het vorige, doch eindigend op genoemde reclame, maar ook een losstaand ex. van de *XV Bloetst.*, waarvan alleen de rug op moderne band vermeldt: 1664 (waar werd die datum gehaald?). De druk van 1679 zal dus deze van 1664 vervangen hebben bij de latere inbinding. Vervolgens zien wij hoe *Onser vr. Claghe, S. Annen Cr. en Doornen-croon* ongedateerd zijn. *Oeffeninghe... tot... Enghelen* is weer uit 1664, zodat wij gissen dat de drie voornoemde ook uit dat jaar stammen. Al ontbreekt de *Oeffeninghe* in de vier andere drukken, willen wij voorlopig toch aannemen, dat zij tot het conglomeraat, normaal of althans volgens een bepaalde traditie, behoorde, omdat wij ze terugvinden in het bandje A 4595 der UB. te Gent, dat ongetwijfeld de overblijfselen van een 'Dobbele Hortulus' bijeenraapt (zie p. 48). Aangaande de *Seven Ween*, gedrukt in 1683, is het vrij waarschijnlijk, dat het niet in de 'Dobbele Hortulus' thuishoort. Voor de *Vier Uystersten*, verschenen in 1687 bij Hier. Verdussen Jr., bestaat enige kans, dat het reeds vroeg in de 'Dobbele Hortulus', althans in een bepaalde traditie, voorkwam, daar het Hortulus-hs. 3084 der KB. te Brussel een kopie hiervan bevat (in een licht afwijkende redactie) (zie hierboven p. 8-9).

Tegenover druk 1665 én druk 1551 vormen de drie andere drukken een gesloten eenheid. Het ontbreken van *Een oeffeninghe der Passien* en van *Troost. Leeringe* in druk 1551 bevestigt alleen onze vroegere bewering, dat deze druk niet de eerste is, maar slechts een aflegger, reeds door meerdere voorafgegaan. *Een schoon boeckken... den H. Gheest*, dat alleen in druk 1551 voorkomt, heeft wel enige kans tot het oorspronkelijk conglomeraat behoord te hebben, omdat wij het in ons enig ex. gevolgd zien door een (verkeerd ingebonden) fragment uit een mis-tractaatje. Wij zien immers dat

(3) Opgesomd in ons Hortulus-artikel in *De Gulden Passer*.

zowel druk 1603 als 1686 met een dergelijk werkje besluiten.

Wanneer wij samentellen: de nrs. 1-9 + *Oeffeninghe... der Enghele* + één mis-tractaatje (nr. 11 of 12) + *De vier Uystersten*, komen wij tot een bundeling van 12 tractaatjes, die tot de oorspronkelijke opzet van de 'Dobbele Hortulus' zouden behoord hebben. Is dit eerbiedwaardig twaalftal zonder meer toevallig?

Uit deze bedenkingen ziet men hoe wij wel over enkele vaste gegevens beschikken, maar vooral hoeveel onzekers over het eerste uitzicht en de verdere verspreiding van de 'Dobbele Hortulus' nog blijft hangen, wat maar opgehelderd kan worden, wanneer nieuwe exemplaren of drukken aan het licht komen. — Na deze algemene beschouwingen kunnen wij nu de werkjes afzonderlijk onderzoeken.

3. *Beschouwing van de afzonderlijke werkjes*

Na het voorafgaande overzicht zijn wij beter in staat, om nader kennis te maken met de verschillende werkjes uit het tweede deel van de 'Dobbele Hortulus'. Hierbij gaan wij uit van de tekst, zoals de druk van 1551-2 ons deze overlevert. Voor de daarin niet voorkomende tractaatjes vermelden wij de gebruikte uitgave.

1. *Een devote meditatie op die passie ons Heeren, ende van plaetse tot plaetse dye mate gestelt daer onse lieve Heere voor ons gheleden heeft, met dye Figueren, ende schone oracien daer op dienende (titelvignet: Christus met kruis en wapenen der passie).*

Hierin herkent men dadelijk het werkje van Jan Bethlem, dat opnieuw uitgegeven werd in *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, Dl. XI, 1884, pp. 324-343 (kleine afwijkingen). De passie-oefening besluit met het gebed: *Haec est preclarum* tegen de pestilentie⁴ en de 'drie Pater nosters' ter ere van Christus' lijden. Andere drukken vermeld bij Nijhoff-Kronenberg, 310-320, 2410-18; 4189-90; BNCI, 1961, 2179, 2319, 2741, 4660, (Fr.) 867. Over Bethlem, zie Meertens, II, p. 97 en nn.; OGE., 1928, 18-27. Londen, Br. Museum, Hs. n. 24937; vgl. De Flou-Gailliard, *Beschrijving van Mndl. en andere Hss. die in Engeland bewaard worden*, Gent, 1895, pp. 131-3. Zie p. 66 en 79.

2. *Die doornen Croone ons Heeren Jesu Christi. (titelvignet: doornenkroon gevlochten rond het kruis) (verso). Item so wye dese nae gheschreven bedinghen alle sondaghe leest ter eeren van dye doornen crone ons Heeren Jesu Christi, ende der pijnen die hi in zijn gebenedide hooft geleden heeft, die doet God eenen bequamen ende aenghenamen dienst, ende men vercrijcht van God daer mede*

(4) Zie OGE., 1927, p. 52; p. 187-202; p. 249-253.

veel graciën. Ende tot elcke vijf articulen salmen dit naevolghende ghebet lesen. (rubriek) (inc.) *Weest ghegroet goedertierenste Heere Jesu Christe, ghy zijt vol ghenaden... Ende ghevet mi u godlijcke gracie dat ic u die doornen croon des naesten sondaechs sinnelijcker (lees: innichlijcker) lesen moet. Amen*⁵.

Ghecorrigeert by meester Symon de Planen, onder Prochiaen binnen Antwerpen tot onser liever Vrouwen.

Dit is de 'lange redactie' der Doornen Kroon, die P. Stracke uitgaf volgens een hs. van het Ruusbroec-genootschap, Antwerpen, (*Bloemen van OGE.*, nr. 4, 1929), p. 30-53. Bespreking van de devotie-praktijk bij Meertens, II, pp. 60-69; van onze tekst *ib.*, p. 60-66, in inleiding van P. Stracke; andere hss. vermeld bij P. Stracke en Meertens II, p. 61, en n. 40, VI, p. 165, n. 1 en 5; p. 239, nr. 5; nog Hs. 4407, KB. Brussel; Lief tinck, *o.c.*, p. 120, 140, 168. Drukken: zie BCNI, nr. 3860, 18417. Deze tekst komt ook voor in Dirc van Münster, *Der Kerstenen spiegel oft Hantboecxken*, c. 52, opnieuw uitgegeven door Cl. Drees, *Der Christenspiegel des Dietrich Kolde von Münster*, Werl/Westfalen, 1954, p. 337-345. Vgl. p. 73 s.

3. *Een sonderlinge salighe Oeffeninghe der Passien ons Heeren, seer weedich ende inwendich na den Gheest, op d'Articulen des H. Paternosters gedeclareert.* Antwerpen, Pauwels Stroobant, 1611 (volgens druk van 1611).

1. *Hier begint een weedich Pater Noster. Vader onse. — Voor de voeten uwer hoocheyt, almachtighe vader, ligghe ick, arm sondich mensche, ghevallen voor u H. Cruys... onder u baniere ws H. Cruys strijden moet tegen de vreeslijcken vyant, als lijf ende siele sal scheyden. Amen.*
2. *Noch een suyverlijcke expositie opden Pater noster. — O hemelsche Vader, wy onweirdighe kinderen van u geschapen ende gemaect... ende hebt ons beloofd te verhooren.*
3. *Dit gebedt suldy lesen als ghy ten H. Sacrament gaet. — O Heer Jesu Christe, warachtich god ende mensche, heden begeere ic te ontfangen u ghebenedijde lichaem... = NHA, nr. 96; zie p. 68.*
4. *Noch een Ghebedt eer ghy het Heylighe Sacrament ontfangt — O Heere Jesu Christe der engelen glorie, ick arm sondige mensche, schame ende ontsie... = NHA, nr. 97.*
5. *Dinct dat als ghy t'Sacrament ontfangt. — O Heere, ick en ben niet weedich... ghesont werd.*

(5) In de druk van G. Verhulst 1665 volgt op het einde nog het kruisgebed: *O naecht menscheydt. O wreede martelie...* Het was zeer verspreid in de ME.: zie Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 25, 83, 80, 105, 122 met de aldaar aangegeven literatuur; Meertens, *o.c.*, p. 5 nr. 23. Vgl. nr. 43 uit NHA; zie p. 24.

6. *Als ghy dat heylich Sacrament ontfanghen hebt. — O Heere Jesu Christe, lof sy der onsprekelijcker ende minnelijcker goedertierenheyt... = NHA, nr. 98.*
7. *Die Heere spreeckt tot elcken Mensche. — O Mensche, begrijpt wel ende gedenct waer dat ghy zyt. Want in dese bedroefde weirelt en meucht ghy doch blijven...*

Deze *Oeffeninghe der passien* werd meermalen herdrukt: zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 1617-9; 3625-6; 093-3; BCNI, nr. 3365, 3874, 4737, 5269. Campen, St Joessen, c. 1550 ex. in *Museum Meermanno-Westreenianum*, Catalogus, dl. I, c. 272. De vraag moet gesteld worden, of dit werkje niet in verband staat met de *Seer devote oeffeninghe der salcheyt op dat Pater Noster*, Antwerpen, Jan Lettersnijder (zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 3627), aangezien ons nr. 7 sterke gelijkenis vertoont met het aldaar voorkomend stuk (achteraan zoals hier): *Ons here seyt clagende toten mensche. Ic ben scone, men mint my niet...*⁶ — Hoe moet het verklaard worden, dat wij hier na de glosen op het Pater Noster, drie communiegebeden vinden, die voorkomen in NHA? Het tussenliggend gebed (hier nr. 5) heeft hier zijn functionele plaats, terwijl het ontbreekt bij NHA. Zou deze laatste aan onze 'Oeffeninghe' ontleend hebben?

4. *Een troostelijcke leeringe van het cruys hoe luttel Minnaers datet zijn des Cruys Christi, daert nochtans den wech is tot het eewich leven. Ende hoemen Godt loven sal in alle tribulatiën. Ghetrocken wt de Boecken van Broeder Thomas Hamerken* (titelvignet: kruisdragende Christus). T'Hantwerpen. By Pauwels Stroobant, inde Cammerstrate, inden witten Hasewint 1611. (fol. Ff 3-Gg 3r).

Dit is *Imitatio Christi*, II, cc. 11-12. Daarna volgt een tekst van ± 3 blzz.: *Daerom leert Godt loven indie tribulatie die ghy lijdende zijt, ende maeckt van oorsake (lees nootsake) een deucht... dan hiernamaels metten quaden ghepijnicht te wesen metten eewigen viere*. Deze laatste tekst kon ik niet terugvinden bij Thomas. De vraag is of hij werkelijk van hem is (zie toch de titel). — Werd deze *Leeringe* nog afzonderlijk gedrukt, zoals in de hss.?

Op de *Index* van Karel V, 1550 staat onder de verboden 'Duytsche boecken': *Een troostelijcke leeringhe, hoe een yegheyck ghewillich dat cruys Christi sal draghen*. Chr. Sepp, *Verboden lectuur* (Leiden, 1889, p. 81), vermoedt onder die titel: *Een devote boeckken van den inwendighen naevolgen des levens ende des cruces ons beren* (zie Nijhoff-Kronenberg, n. 445s.), waarin wij nu *Alijt*

(6) Zie hs. Ltk. 398, f. 150' Leiden (zie Lieftinck, o.c., p. 194).

Bake herkennen. Zou men niet eer aan ons kleine boekje moeten denken?

5. *Der sondaren troost is dit boecxken ghenamemt. Bidt voort tweeuken* (titelvignet : kruisscène) — (Kolofoon : Gheprint Thantwerpen binnen die Camer poorte inden Mol, *bi dye Weduwe van Henrick Peeterssen. Int iaer ons Heeren M.CCCCG. ende Lij.*

1. *Dese vijf navolghende ghebeden plach een man alle daghe te lesen onder de misse. Doen hi doot was, beval hem God dese gebeden te openbaren, ende hi openbaerde hem selven in grooter claeerheit, ende seyde van wat grooter cracht datse waren, diese met berou van sinen sonden sprake, want hy daer door ten eewighen leven ghecomen was, ende hi en wist niet in dit sterfelic leven dat si van so groter cracht waren, want so dic als hi wter kercken ginc, was hi vrij van sonden. Ende die hem in dese ghebedekens oeffenen wil, ick mercke hoe groot dattet tgene is dat hy begheert, God salt hem gheven* (rubriek) (inc.) *O lieve Heere, maect my dat ick niet en ben... almogende god Jesu, Davids sone, ontfermt u mijnre, arme sondaer. Pater Noster.* — Zie nog in hs. 4407-8 der KB. te Brussel, f. 109r-110r naar een lichtelijk betere redactie. Vgl. Lieftinck, *o.c.*, p. 121 ; p. 150-1, en *Een Diets gebedenboek*, ug. L. Indestege, p. 134-6.
2. *Dit gebet meest als men dat lichaem ons Heeren opheft.* (inc.) *O Soete Heere Jesu, trect my doch in u ende u in mi...* — Zie Lieftinck, *o.c.*, p. 177 ; hs. 4407-8 der KB. te Brussel, f. 111r-v.
3. *Hier na volghen drie schone gebeden.* (inc.) *O alder soetste Heere Jesu Christe, door dat wreede spannende wtrecken dat alle leden...* — Zie Lieftinck, *o.c.*, p. 121 ; vgl. 115 ; Meertens, VI, p. 23, n. 10.
4. *Die dese drie navolghende waerheden warachtelijc spreect, dye is inden staet van graciën, ende al waert dat hy haestelijc storve sonder biechte oft sacrament, hi soude in Gods genade ende graciën. Dit beschrijft ons dye weerdige doctoer Joannes Gerson in een boec ghenamemt Opus tripartitum, ende Meester Jan Nidert in preceptorio precept .iiij. capitulo .viii.* Hier om waert goet datse een yghelijck mensche dicwils overdachte. (inc.) *O Heere almachtige eewige god, ic heb dicwils overgetreden u godlijc gebot.* — Dit is een vertaling der *Tres veritates Johannis Gersonis*, die ook voorkomen in LHA, nr. 73.
5. *Een schoon lovinghe ende dancksegginghe totten Heere, seer devoet om lesen.* (inc.) *Ik dancke ende love u moghentheyts Gods dat ghi my hebt geschapen...* (5 gebeden). Vgl. hs. 4407-8 der KB. te Brussel, f. 110 v ; *Achten-Knaus, o.c.*, p. 38, f. 123 r.

6. *Dese navolgende veersen zijn sinte Bernaert geopenbaert, om dat so wie se daghelicx leest met berouwe van sine sonden en sal niet verloren blijven. (inc.) O lieve Heere, verlicht mijn inwendighe ooghe, opdat ick...* — De bekende acht versen van S. Bernardus door de duivel geopenbaard; Meertens, VI, p. 11, n. 6.
7. *O hemelsche iubilacie / weest mijnder sielen recreacie (rijmgebed).*
8. *Lof, danc ende eere si u, mijn Heere, ende mijn God, so menich duysentfout als ghi sterren geschapen hebt...* (7 gebeden met die inzet).
9. *Ghebenedijt, gelooft, geeert moet zijn den heyligen hoogen soeten naem ons Heeren J.C.... inder ewicheyt. Amen.* (Korte aanroeping der namen van Jezus en Maria).
10. *Dese drie navolgende gebedekens salmen lesen alsmen dat lichaem ons Heere opheft inder missen tot troostinghe van alle gheloovige sielen. (inc.) O minnelike Heere Jesu Christe door den bloedigen sweet die ghi sweete doen...*
11. *Een schoon gebed vander passien ons Heeren dat seer verdienstelic is gelesen, daer grote aflaten toeghegeven zijn. (inc.) God die om de werelt te verlossen zijn gheboren ende besneden, vanden Joden versmaet...* — Vgl. Achten-Knaus, o.c., p. 51, f. 3 r; Een Limb. Gebedenboek, ug. Prims, p. 36.
12. *Julius dye tweede hevet die aflaten van sint Gregorius visioen ghedubbeleert alsmen dat .x. gebed mede leest, so dat die summe is .xc.M. ende .xl. iaer ende .lxxx. daghen. (inc.) O Heere Jhesu Christe, ic aenbede u hangende inden cruyce...* = NHA, nr. 45; zie Meertens, VI, p. 16, n. 13b.
13. *Sixtus die vierde heeft ghegheven eenen yegheliken die dit ghebet devotelijck leest voor den soeten naam Jesus inder sonnen .xi.M iaer aflaets. (inc.) Weest gegroet, goedertieren Jesu, verwinder der doot...* = Lieftinck, o.c., p. 151, f. 15; Dalmatius van Heel, o.c., p. 77, nr. 19.
14. *Julius de tweede heeft gegeven .lxxx.M. iaer aflaets so wie dese gebedekens leest met devocien tsmorgens alsmen inder kercken Ave Maria clept. (inc.) O alder gloriooste coninginne der ontfermherticheydt...* = NHA, n. 128. Zie hiervoren p. 11 en u. 65.
15. *Opten noene als die clocke slaet, leest dese gebedekens. (inc.) O soete Heere Jesu, laet u heylighe bitter doot...* (3 gebedjes tot Jezus' doot en één tot Maria). — Vgl. hs. 4407-8 KB. te Brussel, f. 111 r.
16. *Sixtus die vierde heeft gegeven .xi.M. iaer aflaets, also dicke alsmen dit leest in state van graciën, voor onse lieve vrouwe in*

- dye sonne. (inc.) *Weest gegroet, alder gloriooste Maria, moeder Gods, coninginne des hemels...* = NHA, n. 38. Zie p. 9 en p. 65.
17. *Dit zijn die drie gulden Ave Maria.* (inc.) *O moeder der ontfermherticheyt, ic danc u van uwen bitteren hertrouwe, die ghi onder den cruyce hadt...* Vgl. Meertens, VI, p. 180, n. 23; Dalmatius van Heel, o.c., p. 25, n. 24 (?).
18. *Dese seven woorden songen die engelen op tslot van engelenborch, doen s. Gregorius daer den enghel dat bloot sweert op sach houden en seyde. Coninginne des hemels, verblijt u...* = *Regina Coeli*.
19. *Een vriendelijck ghebet tot Maria die hemelsche coninghinne.* (inc.) *O Schone soete Maria, keyserinne ende coninginne... ic lacen u arme dienaer groete u wter herten eewigen vaders...*
20. *Dat gheloove ende seegheninge van Meester Godschalck Rosemond.* (inc.) *Jesu van Nazarenen, ontfermt u mijnre + Jesu sone Gods vergevet my alle mijn sonden + ... op dat ick eewelijc met u mach verblijven (= verblijden?) int rijcke ws vaders.*
- Dit is weer een andere redactie van Rosemond's *Gheloove* met ander begin en einde. Tegen het slot is er een deel weggefallen of weggelaten (door wie?). Vgl. p. 13 s.; 38; 60.

Dit boekje werd nog afzonderlijk gedrukt: zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 01183; BCNI, nr. 2240, 5798, waar ook een Franse vertaling vermeld wordt: *ib.*, nr. 5256. Hier heet de auteur te zijn: *Jacobus de Theramo*, terwijl hiervan geen rechtvaardiging wordt gegeven. We menen dat de toeschrijving berust op de kolofoon van Jacobus de Theramo's werk: *Belial*, waarin we lezen: *Hier is voleyndt der sondaren troost Belyal ghenoeemt* (zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 1190). Alleen reeds de inhoudstafels der twee werken bewijzen, dat wij staan voor twee verschillende werken. Ons werk is een compilatiewerk van een ander soort dan *Belial*. — Vgl. nog uitgave Antwerpen, Godtgaf Verhulst 1652 (Stadsbibl. Antwerpen).

Onder de titel lezen wij: *Bidt voor tweeuken*. Wat hiermee bedoeld wordt, blijft onklar. We kunnen alleen denken, dat de schrijver (man of vrouw) zinspeelt op de in de geestelijke literatuur gebruikelijke voorstelling van de ziel in droefheid en rouw om haar zonde als de tortelduive, die treurt om haar weduwschap. Is die kenspreuk nog elders bekend? Er is nog het werk van Broeder Jan van Reymerswael, *Der Sondaren Troest oft die Spiegel der Consciencien* (Campbell, nr. 1685 en Suppl. 2, 1685. Vgl. OGE., 1930, p. 198, n. 6; W. Schmitz, O.F.M., *Het aandeel der Minderbroeders in onze middeleeuwse literatuur*, Utrecht (1936), p. 33-34): het tweede deel behandelt de middelen die de genezen ziel

sterk en gezond moet houden : vooral komen dan resp. de Biecht en de H. Communie ter sprake. Daar we het boek niet konden inzien, weten we niet of ons boek enig verband hiermee houdt.

6. *Die gulden Letanien* (titelvignet : Kruisafdoening). *Hier beghinnen ter eeren Gods die gulde letanien vanden leven ende de passie ons Heeren Jesu Christi, want ghelijck als dat gout te boven gaet alle ander metael inder waerheyt ende schoonheyt, so gaet dese oeffeninghe vanden leven ende vander passien ons Heeren boven alle ander oeffeninghen, diemen God doen mach tot zijnder eeren, ende tot onser salicheyt* (rubriek) (inc.) *Item alsmen dese letanien leest, soo machmen achter elck punt segghen...*

Literatuur hieromtrent in Meertens, *o.c.*, I, p. 133-4. Drukken : zie Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise du XVe siècle*, Den Haag, 1874 s.: nr. 1170 ; Nijhoff-Kronenberg, 1346-51; 3383; 4253 ; BCNI, nr. 4722, 7324, 13819, 15697, 18535-6. Nog Antwerpen, Hier. Verdussen, 1631 ; Antwerpen, G. Verhulst, 1643.

7. *Dit is sint Annen Cransken* (titelvignet : Maria met haar Kind tegenover S. Anna).

1. *Item dit suldy lesen op elcke punct hier na volghende.* (inc.) *O heylige moeder sinte Anna, Weest ons een ewighe troost ende toeverlaedt... (expl.) aen te nemen die menscheit om salicheyt der werelt. Ghi dye levet ... een God eewelijc sonder eynde. Amen. Hier eyndet den Roosen crans van die alder heylighe moeder sinte Anna.*

2. *Dye dit navolgende gebet dagelijcx leest met drie Pater noster ende drie Ave Maria, ter eeren der heyliger moeder sinte Anna, die sal in zijn leven ende in zijn doot van haer verblijt werden.* (rubriek) (inc.) *Weest gegroet, heylige moeder sinte Anna, een moeder alre salichster ioncfrouwe Maria, Coninginne der hemelen, een eere alder vrouwen ... ende dat ick vercrijghen mach naer dit leven dat ewige leven. Amen. Pater noster. Ave Maria.* = Meertens, VI, p. 55, n. 20a.

3. *Een ander ghebet tot sinte Anna.* (titel) (inc.) *Ghegroet, ghe-eert ende gebenedijt so sidi, waerdighe moeder sinte Anna ... met haren lieven Kinde Jesu Christo inder ewicheyt. Amen.* Dit is een toepassing van het *Ave Maria* op S. Anna.

Dit werkje werd verspreid in hss. : zie Meertens, VI, p. 175, nr. 31 : Achten-Knaus, *o.c.*, p. 172 ; 116, f. 17 (onvolledig) ; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 67, nr. 29 ; p. 93, nr. 106 ; p. 130, nr. 110 ; Lieftinck, *o.c.*, p. 152. Ook bestaan hiervan meerdere drukken : zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 634 ; BCNI., nr. 1774, 5772, 7324,

7698 ; 11594. Nog : Antwerpen. M. Verhulst, 1665 (Antw. Stadsbibl.), waarin de Litanieën van OLV van Loreto, met aansluitend gebed tot S. Anna, bijgevoegd zijn ; Antwerpen, Hier. Verdussen, s.a. (Stadsbibl., Antwerpen) ; Antwerpen, P. Stroobant, 1606 (Antwerpen, Stadsbibl.; het is een afzonderlijk drukje, maar een hand uit de 17e eeuw schreef onder de titel : *het sevende boeck* ; dit betekent hoogstwaarschijnlijk, dat dit het zevende werkje is uit een verzameling van vrome boekjes, die samen uitgegeven werden : wij moeten hier natuurlijk denken aan de *Hortulus animae, dat ander deel* : zie hierover p. 50, n. 2).

8. 1. *Een generale belijdinghe ende versoeninghe daghelick God devodelijck te offeren* (titel) (titelvignet : Calvarie-beeld) (inc.) *O mijn Heere ende mijn God ende Vader, ic bidde u boven al, daer nae allen heylighen ende allen menschen vergiffenisse... ende ic alleenelijc tuwaert leven mach in een vroom vast gheloove, warachtige hope, ende volmaecte charitate, nu ende inder ewicheyt.*
2. a) *Gebet tot die heilige drievuldicheit* (titel) (inc.) *O heylige drievuldicheyt, onbegrepen hoocheyt, God vader, dye uwen eenighen sone niet ghespaert en hebt... recht persevereren mach, in Gods namen. Amen. Pater noster.*
- b) *Een groetenisse memorie ende bedinge totten sone gods toecomende ten oordeel* (titel) (inc.) *Weest gegroet, o salige begheerlike ende van inder ewicheit met alle saken geordineerde toecomste Jesu Christi ten oordeel... besidt dat rijck dat u lieden bereydt is vanden beghintsele des werelts. Amen.*
- c) *Ghebet tot God den heyligen geest* (titel) (inc.) *Coemt heylige gheest, vervult die herten van uwen gheloovigen... te verblijden van zijn consolacie.*
3. *Ghebet in alle benautheyt, droefheyte, teghenspoet, oft temptacie* (titel) (inc.) *O Heere God vader, vertrooster van alle bedructe herten, die selve gheseyt hebt : Coemt... niet so ic wil, maer nae uwen wil, moet mi [ge]geschien in uwen name.*

Ad 1. Wij vermoeden, dat de 'generale belijdinghe' geschreven werd door de auteur van de 'generale biechte', die voorkomt in hs. 3084 der KB. te Brussel, zie p. 15, nr. 34. Terwijl wij hier lezen :

O almogentheyte des vaders, genade; o wijsheyte des soons, genade; o goedertierenheyte des heyligen gheest, genade. Spaert ende bewaert my, arm sondich mensche, ende door alle u wonderlike wercken, die ghi so gewillichlic om den mensche gedaen hebt...

lezen we in het hs.:

O heere god vader ghenade, die my doer u goddelijcke cracht geschapen hebt naer u goddelyc beelt, doen ick noch nyet en was. O heere god soen,

ghenade, die my doer u heylighe bitter doot gecocht hebt, doen ick verloren was. O heere god heylighe gheest, genade, die my doer dat licht uwer gratien verlicht hebt, als ick noch onbekent ende onweetent was, om te wandelen den wech uwer goddelycker geboden. Ghespaert my, lieve heere, in dit sterfelyck leven...

Daarom zijn wij geneigd dit stuk aan G. Rosemond (of zijn bron?) toe te schrijven.

Ad 2 : wij menen in deze drie gebeden één enkele oefening tot de drie Personen der H. Drievuldigheid te moeten zien.

Ad 3 : een zeer persoonlijk uitgewerkt gebed van gelatenheid en smeking.

Wij weten niet of deze teksten nog elders in hss. of drukken voorkomen.

9. 1) *Een schoon boecxken om vierichliken te begheren in ons te comen den heylighen gheest, sonder wiens gracie nyemandt en mach salich worden (titelvignet : nederdaling van de H. Geest).*

a. *Prologhe. Die heylighe Apostel sinte Pauwels leert dye Romeynen int viij.Ca. ende ons allen, dat een christen mensche niet en behoort te leven na de begeerlicheyt des vlees...*

Dit boecxken is geapprobeert vanden eerwaerdigen M. Rie-waerdus tot Lueven.

b. *Een vierige begeerte om den heylighen gheest te ontfanghen (titel) (inc.) Dit is een vierige begeerte des herten opbueringe totten geeste ons Heeren Jesu Christi, om dien te vercrijgen met sinen crachten... Ende wilt ons wt u ewige goetheyt verleenen die ewighe vruechde des levens. Amen.*

2) *Schept in mi, o god, een reyn herte, ende vernieut in mijn binnenste den oprechten geest. Ende en verworpt mi niet van uwen aensichte, ende uwen heyligen gheest en neemt niet van my. Gheeft mi weder die vruechde uwer salicheyt, ende maect mi sterck met den alder oppersten gheest.*

Een meditatie op dese voorschreven woorden (titel) (inc.) Schept in mi, o god, een reyn herte, o soete Heere Jesu christe, een volcomen grondeerder mijnder herten, die altijt verlicht... Op dat dat bloet van uwen lieven sone Jesu in mi niet verloren en blive. Amen.

3) *Een cleyne boecxken van d<r>ie corte ende profitelijcke leeringhen. Dye eerste leeringhe deses boecxkens is van die maniere hoe dat een Christen mensche die wercken overleven sal voor Gode. Die tweede leeringe is van een maniere van vruchtbaerlijcken te ontfangen dat weerdighe heylige sacrament ons Heeren Jesu Christi. Die derde is een gheeste-*

lijcke wtlegghinge ende gebruyckinghe des heylighen Ave Maria.

Oock suldi hier inne vinden dat lijden ons Heeren ghedeylt in die seven ghetijden seer devotelijck.

Noch een schoon gebedeken van dat lijden Christi (titel en rubriek op het titelblad).

- a. *Hier na volcht dat bedietsel der eerster leeringen. Die eerste leeringhe. Wandelt voor mi, ende weset volmaect, sprac God tot Abraham... God sal ons geven die ewige salicheyt. Welcke ons gonne die heylighe Drievuldicheyt. Amen.*
- b. *Die tweede leeringhe. Een schoon onderwijsinghe om te ontfangen dat warachtige weerdige heylige sacrament des gebenedijden lichaems Jesu Christi (titel) (inc.) Ic ben dat levendige broot, dye ben gedaelt vanden hemel... dat ic u na desen leven mach meer loven tot ewighen daghen. Amen.*
- c. *Hier nae volghet die derde leeringhe⁷.*
 - (1) *Een schoon verclaringhe vant heylighe Ave Maria (titel) (inc.) Elisabeth vervult wesende vanden heylighen gheest riep met groter stemmen. Ghebenedijt sidi onder de vrouwen...*
 - (2) *Hier nae volghet dat lijden ons Heeren Jhesu Christi ghedeylt in die seven ghetijden. Ter metten tijt. O Alder liefste Heere Jhesu Christe dye tot der metten tijt sijt ver-raden van Judas uwen discipel...*
 - (3) *Een ghebet vant lijden ons Heeren (inc.) O Heere Jhesu Christe dye om die verlossinghe der werelt zijt mensche ghe-worden... daer ghy den schaker hebt ghebrocht, welck met u was ghecruyt. Die met den vader... Amen.*

Ad 1. Gezien de onderlinge samenhorigheid der werkjes, mag men aannemen dat de goedkeuring niet alleen het eerste werkje, maar wel het ganse boekje betreft. *M. Riewaerdus* is niet minder dan *Ruardus Tapper*, geboortig van Enkhuizen, de grote professor van Leuven (1487-1559). Hij werd *magister artium* in 1507, *magister theologiae* in 1519. Verleent hij zijn approbatie als algemeen inquisitor (benoemd in 1537)? Indien de approbatie al na 1537 valt, weten wij nog niets omtrent de tijd, waarop het werkje ontstond. Toch kan men vermoeden, dat het door een tijdgenoot werd geschreven, die aandrang op een goedkeuring, welke meteen een aanbeveling van een gezagvolle figuur betekende (over Tapper zie *Biographie Nationale*, dl. 24, c. 555-577).

(7) Aangezien de druk 1551/2 afbreekt te midden van het eerste stuk, nemen wij hier de druk over van Vorsterman, z.j., vermeld bij Nijhoff-Kronenberg, nr. 265, ex. der KB. te Brussel.

Deze 'vierige begeerte' is een uitgebreide commentaar op de hymne *Veni Sancte Spiritus*, waarvan iedere stroof vrij vertaald en be-mediteerd werd op een diep doordachte en innig aangevoelde wijze. Misschien laat de schrijver zich kennen als een religieus, wanneer hij zegt: '*Mijn prelaten ende oversten ende medebroeders ende medesusters troosten mi somtijts...*'.

Ad 2. Deze 'meditatie' op *Ps.* 50. 12-14, die voorop als tekst worden aangehaald, ademt de zelfde geest als de voorafgaande 'vierige begeerte'. (Vgl. een gelijkaardige commentaar bij Bernardus en Ruusbroec, zie *OGE.*, 1953, p. 158-9). Wij mogen ze dan ook aan de zelfde schrijver toekennen. — Beide werkjes, die, naar we menen, nog onopgemerkt zijn gebleven, verdienen een nadere aandacht.

Ad 3 a. In aansluiting bij *Gen.* 17.1 wordt een bondige, streng methodich-uitgebouwde weekoefening opgesteld: '*God heeft den menschen veel weldaden bewesen: daerom sal die mensche voor hem wandelen alle die weke over, om danckaer te wesen op dese maniere*'. Zo moet de mens wandelen voor God: *als een kint voor sinen vader; als een dienare voor sinen heere; als een bruyt voor haren bruydegom; als een schuldenaer voor den ghenen die hi schuldich is; als een arme voor eenen rijcken; als een cranc mensche voor eenen medicijn; als een misdadige voor een rechter*. Op dit thema worden een gedragslijn en een gebedsvorm opgesteld. De *leeringhe* wordt besloten met volgend gedicht:

*Och die aldus die wercken overdochte,
Ende dese dinghen overbrochte,
In zijn doot en soude hi niet beven,
Want God soude hem dat ewige leven gheven.
Sonder twijfel, leven wij met voorsichticheyt,
God sal ons geven die ewighe salicheyt.
Welcke ons gonne die heylighe Drievuldicheyt. Amen.*

Ad 3 b. De zelfde systematische geest verklaart hoe de mens, om vrucht te putten uit de communie, '*hem hebben sal... voor dye ontfanghinge, in der ontfanghinghe, nader ontfanghinge des heyligen sacraments*'. De zelfde grondhoudingen worden aangehaald: *ic arm kint tot u, mijnen vader*' enz. Dit methodische belet geenszins theologische diepte, zoals blijkt bij de uiteenzetting van de 'ghedachtenisse des Heeren' en van de symboliek der eucharistische gedaanten. Het gaat om de wekelijkse communie, aangezien drie dagen besteed worden aan de voorbereiding, en evenveel aan de dankzegging. De oefening is op dit schema formeel opgebouwd⁸.

(8) Hs. 1734 der UB. te Gent (beschreven Meertens, *o.c.*, VI, p. 167, nr. 13, geeft op f. 77v een op de zelfde manier opgestelde communie-oefening. Wij vermoeden dat zij uit ons boekje werd overgeschreven.

Ad 3 c. Ook de glose op het Wees gegroet is ordelijk uitgeschreven. Zij verklaart hoe wij Maria en 'dye vruchte haers maechdelijcken lichaems Jesum Christum' zullen 'loven ende ghebenedijen' volgens 'seven punten, welc inden heyligen Ave Maria geroert worden'. Aldus de stercheyt, de schoonheyt, de rijcdom, de aanwezigheid van God, de eerlijcheit, die sonderlinghe vrucht, de weerdighe name der vrucht (= Jezus). Elk punt wordt kort uitgewerkt voor iedere dag van de week, als inleiding van 'een roosen cransken, oft wat ghi wilt Marien ter eeren'.

Dit werkje, dat tot nog toe onopgemerkt bleef, heeft vroeger een goede verspreiding gekend, te oordelen naar de meerdere drukken, die ons zijn overgebleven : zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 264-6 ; 088-089. Onze druk, die voorkomt in Th. 3743 der UB. Gent, door *Weduwe Henrick Peetersen*, is onvolledig, omdat de katernen E-F, die hier mede-ingebonden werden, feitelijk behoren tot een ander werk, dat wij als het *Boecxken van Myrrhe* konden identificeren (zie verder p. 72-73). Zie nog BCNI, nr. 4848 met literatuur aldaar.

10. *Eene devote oeffeninghe Tot een jehelijcken Choor der Engelen. Daer inne gehandelt wordt van die alderheylichste Dryvuldicheydt, ende die seven bloedt-stortinghen ons Heeren Jesu Christi, allen menschen oorbaerlijck die gaen willen tot den heylighen Sacramente, oft ghegaen zijn* (Antwerpen, M. Verhulst, 1664).

- 1) *Hier begint een schoon ghebedt van den heyligen Sacrament, dat S. Ambrosius ghemaect heeft, ende is sonderlingh seer goet ghelesen* (rubriek) (inc.) *Overste Priester ende ghewarighe blijschap* (lees : bisschop) *Heere Jesu Christe...*

Het overbekende gebed op naam van Ambrosius, naar het Latijn : *Summe Sacerdos et vere pontifex*. Andere Mndl. teksten bij Meertens, *o.c.*, VI, p. 9, nr. 14 a, enz. Behoort wellicht niet tot de eigenlijke oeffeninghe.

- 2) *Een schoon gebet van den H. Sacrament* (rubriek) (inc.) *O almachtige eeuwige Godt, schepper des hemelrijckx ende aertrijckx ende alder creaturen... Ick arme sondighe creature... valle voor u neder...*
- 3) *O milde ende bermhertige Vader, ick aenbidde u, edel gloriouse Heere, hangende aen den Cruyce...*
- 4) *O aldersoetsten ende minlijcksten Heere, die ick nu begeer devotelijck te ontfangen, ghy kent mijn kranckheyt... (gebeden tot Jezus als voorbereiding tot de communie).*
- 5) *Ick bid u, o edele Coninginne Maria, door de groote vrueght, daer u herte mede vervult wert... (gebed tot Maria als voorbereiding).*

- 6) *O mijnen eerweerdigen H. Engel, mijnen lieven Camerlinck, ick groete u in dat minlijck hert ons liefs Heeren...* (Gebed tot bewaarengel als voorbereiding tot de communie. Dit is de scharnier, waarop het ganse tractaatje gebouwd is. Zo leest men :) *Ick bid u vriendelijck dat ghy... wilt... groeten my eerweerdelijck de gloriose Koninginne des hemels met de negen chooren der Engelen... Dan meuchdy u verstant opheffen met ootmoedigheyt in dat schoon eeuwich leven, daer God regneert met zijne lieve Engelen ende heyligen... Ende spreeckt met vierigher begheerten ende met grooter ootmoedicheyt totten den eersten Choor der Engelen, een oratie segghende : O ghy, eerweerdige HH. Engelen, ic arme creature, bid u... — Hierop volgen negen gebeden tot de negen koren der engelen.*
- 7) *Nu bidt ootmoedelijck alle Heylighen* (rubriek) (inc.) *O ghy, heylighe Patriarchen ende Propheten, ic bid u ootmoedelijck...*
- 8) Gebeden tot Jezus zelf op het ogenblik der communie.
- 9) Gebeden na de communie : *offeringe* tot de Hemelse Vader, tot Jezus, tot Maria.
- 10) *Een schoon Ghebet tot onser Liever Vrouwen* (rubriek) (inc.) *Weest ghegroet, o alder-heylichste Maria, Moeder Godts, Coninginne des Hemels...* (zie Meertens, *o.c.*, VI, p. 76, nr 14 en hiervoren p. 57-59, nr. 16).
- 11) *O alder glorieuste ende hoogste Coninghinne der bermherticheydt, Maria, ick groete...* (Zie hiervoren, p. 57, nr. 14).

Dit vinden we terug in hs. 96 E 20 Rotterdam, f. 1-26, beschreven door Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 107-111 (niet geïdentificeerd). Is dit een afschrift of omgekeerd?

Voor zover wij weten, werd dit tractaatje, dat eens zeer verspreid is geweest, tot nog toe weinig beschouwd ; o.i. ten onrechte. De titel die niet helemaal doorzichtig is, kan hiervan de oorzaak zijn. Het geheel is opgevat en uitgewerkt als *communie-oefening*. Het is niet duidelijk, waarom de H. Drievuldigheid en de 7 bloedstortingen naar voren gehaald worden. Ook de 9 koren der engelen zijn slechts van bijkomstig belang, waar alles gecentreerd is op de communie. De oorsprong en de schrijver blijven mij onbekend. Dit werkje verdient, om zijn innerlijke waarde als communie-oefening, een nadere studie.

Andere drukken : zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 1609-11 ; 3618-20 ; 4165 (exemplaar in Stadsbibliotheek te Antwerpen) ; 0929-30 ; 4376 ; en de vele latere drukken vermeld in BCNI onder *Oeffeninghe, Devote, tot een yegheliken Choor der enghelen*. Zie nog *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, 1907, p. 14 ; drukken in UB. te Leiden c. 1550, c. 1570, c. 1575. Nog gedrukt : Antwer-

pen, Mart. Huyssens (typis Ant. de Ballo), 1604 8° (UB. Gent A 850); Antwerpen, Hier. Verdussen, 1631 (Stadsbibl. Antwerpen).

Wij signaleren afzonderlijk de druk van *Henrick Wouters, inde Gulden Sonne*, te Antwerpen, z.j., met als kolofoon: *Gheprint Thantwerpen by Matheus van Roye, voor Hendrick Wouters inden Gulden Sonne* We vonden een ex. hiervan in UB. te Gent (A 4595), waarmee samengebonden zijn: *Een devote meditacie op de passie ons Heeren* (= J. Bethlem), dat de zelfde drukkersvermelding biedt; en achteraan: *7 Psalmi poenitentiales + Litaniae*, alleen in het Latijn, in katernen A en B, gezet in Lettersnijder-type, met de zelfde kolofoon als hierboven (zonder enige vermelding van drukker enz.; het moet dus oorspronkelijk behoord hebben tot een 'Hortulus Animae', in een nu niet meer bewaarde druk van H. Wouters-van Roye). We menen dat de druk dus verschilt van nr. 3522 uit de BCNI die gedateerd is 1575. — We hebben hier dus blijkbaar te doen met de resten van een '*Dobbele Hortulus animae*', waaruit slechts drie brokstukken bewaard zijn gebleven. Zie nog p. 43-44.

NB. Het valt op, hoe van de in de titel vermelde 'seven bloetstorting' geen spoor te vinden is in de tekst. Wij menen dat dit raadsel opgelost wordt, wanneer wij zien hoe in het elders te beschrijven bandje *Ortulus Animae*, 1548 na '*Een devote oeffeninge tot eenen yegheliken choor der Enghele*' onmiddellijk volgt, zij het ook met een eigen titelblad en bij een andere drukker: '*Een devoot boecxken vanden Bloetstortinghen ons heren Ihesu Christi, ghenaeemt der Sielen ghewin*, Antwerpen, Michiel van Hoochstraten, z.j. Deze samenschikking zal wel niet zo toevallig zijn als het kan lijken op het eerste gezicht. Oorspronkelijk zullen de twee werkjes in één handschrift of in één druk verspreid zijn, totdat zij elk hun eigen bestaan zijn gaan leiden. Terwijl van het eerste werkje vele drukken zijn verschenen, kennen wij volgens Nijhoff-Kronenberg nr. 434, alleen deze druk (onvolledig ex. in Weert, volledig in Alverna).

Deze 'seven bloetstorting' zijn een in oostelijk getinte taal gestelde weekoefening omtrent de passie, met vermelding van '*alle die aflaten vanden heylighen lande*' welke men eens per week kan verdienen '*oftmen van plaetsen tot plaetsen ghinc*'. Dit alles doet ons denken aan Jan Bethlem's *Devote meditacie op die passie ons liefs heeren*' (zie p. 53), zodat wij ons afvragen of wij hierin niet een ander werk van de zelfde schrijver mogen zien. De beschrijving der passie-verhalen sluit sterk aan bij de *Heimelijke Passie* (zie OGE., 1961, p. 186s.). Men bemerkte het rijmproza. Na de eigenlijke Bloedstorting volgt een uitvoerige voorbereiding op

de dood, met de inleidende overgang: *Het waer seer goet datmen den siecken crancken dese Bloetstortinghe* <n> *met Puntkens tot sommige tijden wat lees*'. Het verhaal van de geboorte Christi uit de eerste Bloedstorting herinnert sterk aan het Kerstractaatje van Zuster Bertken (vgl. visioenen van de H. Birgitta van Zweden).

Er is een grote waarschijnlijkheid dat de auteur van deze *Bloetstortinghen* ook de '*Devote oeffeninge tot een ygheliken choor...*' schreef. In de *Commendatio animae* lezen wij:

Mijn heyligh enghel, wilt mijn arme siele leyden totten .ix. choren der heyliger enghelen, om daer geestelijcken aelmoesen te bidden.

O heylighen enghelen vanden eerste choor, bidt godt voor mi, dat Ihesus my wil vergeven al mijn sonden.

O archangeli, bidt voor my... enz. (F. 5r).

In de '*Devote oeffeninge...*' vinden wij insgelijks:

O mijn eerweerdige heylige engel, mijn lieve camerlinck, ick groete u in dat minnelijc herte ons liefs beeren Jesu christi, ende in dat reyne maechdelijc herte Marie, ende in dat hooghe godlijck wesen der heyliger drivuldicheyt. Hoochliken verhuecht u inden vader, waerdeliken verblijft u inden sone, soetelijc verruecht u inden heyligen geest. Ic bid u vriendelijc dat ghi trecken wilt hier in mijns brudegoms hof, ende groet mi eerweerdelijc die gloriose coninginne des hemels metten .ix. choren der engelen, met al die heylige patriarcken, propheten, apostolen, martelaren, confessoren, maechden ende alle heyligen, ende dat hooge godlijc wesen der heyliger drivuldicheit, ende wilt mi vercrigen van die coninginne des hemels...

Deze organische structuur der communie-oefening vinden wij bovendien schematisch terug op het einde der *Commendatio animae*, waar na de vermelde bede tot de 9 koren der engelen, het slotgedicht staat:

O Maria, vrou der enghelen, door u heylighen doechden versoent mi tot uwen gebenediden soon.

O Christe, door u heylige passie die ghi geleden hebt inder menschelijker natueren, versoent my totten hemelschen vader, thoonende u heylige vijf wonden voor mijn bose sonden.

O onghemeten eewige heylige drievoldicheyt, een genadigh god, wilt mi barmhertich wesen en salich maken, dat ic met allen salighen geesten mach singhen dijn ontfermherticheyt; lof eere, ende dancaerheyt moet sijn den vader, den soon, den heyligen geest inder eewicheyt. Amen.

Dergelijke methodische inslag lijkt ons een zeer waarschijnlijk veilige basis voor een onderzoek omtrent het auteurschap.

Ten slotte wijzen wij nog op het tractaat, waarin moet '*ghetogen (worden) van die alder heylighste drievuldicheyt*' volgens de titel

van de 'Devote oeffeninge tot een ygheliken choir'. Zoals wij van de aangekondigde 'seven bloetstortinghen' in dat werk geen melding vonden (maar wel in het voornoemde 'Devoot boecxken vanden Bloetstortinghen'), vinden wij over de H. Drievuldigheid in de 'Devote oeffeninge' evenmin een eigenlijke uiteenzetting: welk werk kan hier dan wel bedoeld zijn?

Wij menen dat een nieuw onderzoek moet ingesteld worden omtrent het gelegd verband tussen de twee (drie?) werkjes en omtrent het mogelijk auteurschap van Jan Bethlem.

11. *Hier begint een proper ende geestelijc boecxken, ende leert hoe dat alle kersten menschen met devotien ende innicheden misse hooren sullen tot haerder sielen salicheyt.* (titelvignet: priester aan het altaar) T'Hantwerpen By Hieronymus Verdussen. 1603.

1. *Prologhe. Die neerstelijc Misse hooren wil, die moet alle diveersche ydele wereltlijcke ghepeysen wt alle zijnder herten doen, ende peysen alleen neerstelijc om Godt ende om dat Godt toebehoort. Ende int begintsel der heyligher Missen, so wilt ootmoedelijc... Den dienst der missen inden Outaer is ter eeren ende tot weerdicheyt vander doot Christi, dewelcke by gheleden heeft aer het hout des Cruycen, ende is oock een vernieuwinghe ende een ghedenckenisse. Ende daerom is een ygelijc kersten mensch (op dien dat by de tijt heeft) schuldich Misse te hooren (volgen onderscheiden gebeden voor alle delen der mis, geeft o.a. het Anima Christi).*
2. *Dit is den troost ende weerdicheyt van Godt inder Missen (houtsnede: Calvarietoneel) Als de Priester den Confiteor leset, dan seyt onse Heere: Hier vergheve ick den Priester alle zijn daghelijcsche sonden... zy hebben my meer liefden gedaen, dan oftse my een gulden werelt hadden gegeven (Vgl. K. de Gheldere, Dietsce Rime, Brugge, 1896, p. 42-3).*
3. *Noch een schoon ghebedt als ghy ten H. Sacrament gaen wilt. (inc.) O Heere Jesu Christe, ick begeere heden te ontfanghen u H. lichaem ... alsoo volcomelijcken in mijn ziele als u Maria u moeder ontfijnck... u warachtighe Godtheyt des ghewarighen levens. Amen. Finis (vgl. hiervoren p. 54, nr. 3. 3, en p. 41, 1).*

De kolofoon zegt: *Dit boecxken is ghevisiteerd by Meester Jaspard de Mera, ... Gegeven tot Brussel, den sesten dach in Februario, Anno M.D.XLVI.* — Volgens de druk van 1603 (in het ex. van Plantijn-museum ontbreken ff. M 4 en 5) en van 1611.

Ik kan niet nagaan of hiervan nog drukken of hss. bestaan, noch wat de herkomst er van is. Eer van tweederang.

12. *Oeffeninghe om devotelyck Misse te hooren.* (titelvignet : Priester tijdens consecratie) *Ghebedt voor de Misse.* // *O Heere Jesu Christe, suyver licht des herten, ende eenwighe waerheydt, wilt doch mijn seer wilt herte stillen op dat ick in de teghenwoordigheyt uwer eerweerdiger Majesteyt... in de handen uwer moghentheydt, dat ghy dese bewaren wilt dagh ende nacht, alle uren ende oogeblickken. Amen.*

(Gebeden bij de onderscheiden delen der mis van Confiteor tot Benedictie ; niet banaal als uitdrukking en gedachte ; reminiscenties aan oude gebeden). Achteraan : Litanie van OLV. van Loreto. Zo in de druk van 1686. Bestaan hiervan nog andere drukken? Wie is er de schrijver van?

13. *Hier beghint een nyeu devoot Boecxken van Myrrhe : hoe een mensche hem selven sal reguleren te leven ende te sterven.* (titelvignet : Calvarietoneel) *Tantwerpen op onser liever Vrouwen kerchhof, by Peeter van Keerberghen inde gulden Sonne* (titelblad met fleurons omrand).

(Proloog) F. A1v.: *Dit is een devoot Boecxken een bondelken van Myrre : vergadert, ende wt veelderley Boecxken dalderbeste. Hoe een mensche hem selven sal reguleren om salichlijcken te leven ende te sterven, ghefundeert wter heyliger Schriftueren. Inden eersten die thien geboden...*

1. *Dit sijn die thien Geboden die een yegelijck schuldich is te houden op sijn eewige verdoemenisse.* (inc.) *Ghy sult aenbeden ende ghelooven... Twee generael gheboden... Zie verder ; uit Dirc van Münster.*
2. *Dit Gheloove met den navolghenden Ghebeden salmen lesen voor siecken, oft die ligghen en sterven.* (inc.) *Ick geloove dat ter alleen een God is... Zie verder ; uit Dirc van Münster.*

Ghebet : Heere, ghelooft ende gedanct ende gebenedijt moet ghi zijn dat ic ben een kersten mensche... Uit Dirc van Münster?

Een ghebet om een sterck gheloove te houden. (inc.) *O mijn God mijn Here ontfermhertich ende goedertieren, ic bekenne ende geloove voor u, ende alle uwen lieven heyligen, dat ic als een goet kersten mensche... sterven wille... Uit Dirc van Münster, zie verder.*

3. (Morgenoefening) a) *Want ons leven onseker is eenen oogeblick tijts, om dan een salighe pelgrimagie te doen hier inder aerden, soo ist ons seer noot ende wel te raden, dat een yegheelijck tsmorgens opstaende, een goet opset sal maken...* (rubriek met 3 gebeden tot Vader, Zoon en H. Geest, met PN. en AM.) — Overgenomen in hs. 3084 KB. te Brussel, nr. 22, vgl. hiervoren p. 12.

- b) *Een goede bevelinghe tot onsen lieven Heere.* (inc.) *Ick be-vele my in Christus Cruyce...* — Overgenomen in hs. 3084 KB. Brussel, nr. 23; zie hiervoren p. 12.
4. *Hier beghint dat ghetijde vanden heylighen Gheest.* (inc.) *God wilt dencken in mijn hulpe... Glorie si den Vader... O waerde heylige Gheest wilt minen onghestorven wille bedwingen. Ende wilt u seven gaven storten in mijnder sielen dat ic u kennen ende volgen moet op dat ick u behaghelijck si.* (vignet: nederdaling van de H. Geest) *Veni creator spiritus. Coemt heylighe Gheest met uwer heyligher gaven der vreesen...* (12 gebeden om de 7 gaven te verkrijgen, op dit schema met antifoön en collecte: *God die alle herten openbaer zijn... = Deus cui omne cor patet...*). — Vgl. Meertens, *o.c.*, I, p. 67.
5. *Gheen profijteliçker dinck dan te overleggen die Passie ons Heeren Jesu Christi.* (inc.) *Hier beghinnen die seven ghetijden vanden heylighen cruyce, waer in gheschreven zijn die .vij. principael articulen vander passien ons Heeren, tusschen elck ghetijde lesende eenen Pater noster ende eenen Ave Maria, ende tusschen elcken een schoon Oracie, om te vercrijgen Medicijne der sielen. Te metten tijt. Heere ghi sult op doen mijn lippen...* Daarbij aansluitend: *Pater noster, Ave Maria in duytsche en Een devote groete tot den soeten naem Jesus.* (inc.) *Gegroet sidy aldersoetste Jesu fonteyne...* — Vgl. Dirc van Münster, zie verder.
6. *Om devotelijc misse te hooren sulti wtwendige dingen wter herten doen, ende stieren u herte tot God.* (inc.) *O goedertieren Heere Jesu Criste, ick bid u door die onsprekelike liefde in welcker liefden...* — Een niet zeer eenvormige misoefening waarin meerdere ook elders bekende gebeden ingelast worden: *Symbolum des geloofs* (als Credo); *Weest ghegroet, salicheyt des werelts* = LHA, nr. 134; NHA, nr. 101; *O Heere Jesu Christe almachtige ewige God, want ghi u alder heylichste vleesch...* = Meertens, *o.c.*, VI, p. 76, nr. 18c. Overgenomen in hs. 3084 der KB. te Brussel; zie hiervoren p. 12, n. 26.
7. *Item tsavonts salmen overdencken hoe men den dach overbracht heeft, ende examineren hem selven... ende lese dan dese gbedekens.* (inc.) *O almachtige ewighe moghentheyte des vaders, wilt mi vergeven...* (3 gebeden tot Vader, Zoon en H. Geest, met PN en AM). — Overgenomen in hs. 3084 KB. te Brussel, nr. 27, zie hiervoren p. 13.
8. *<Devote Gebedekens, oock van onser liever Vrouwen ende van allen Heyligen om salicheyt te krijgen>* (uit de Proloog).
- a. Tot OLV. 1) *Een gebedeken tot onser liever vrouwen dwelc men seyt dat een engel eender ioncvrouwe geleert hevet,*

daer veel aflaten toe staen. (inc.) O ghy alder minlicste maget Maria, O Schoone roose Maria, fonteyne des levens... Ende gewaerdicte te geleyden in de eewighe blischap sonder eynde. Amen. — Vgl. NHA, nr. 104.

- 2) Een schoon innich ghebet tot onser liever soeter vrouwen op dat si ons helpt inder lester noot. (inc.) O Gloriose aldersoetste suyerste maget Maria, inder schoot uwer moederliker goedertierenheyt bevele ic arme sondich mensche... met Jesu dye gebenedijde vrucht ws lichaems aenschouwen mach inder eewicheyt. Amen.
 - 3) Een ander ghebet tot onser liever vrouwen. (inc.) Weest gegroet alder heylichste Maria, moeder Gods, coningbinde des hemels... ende bidt voor mijn sonden. Amen. — Vgl. NHA, nr. 38.
 - 4) Een groete tot Maria ende haer lieve ouders. (inc.) Weest ghegroet, Maria, vol gratien... — Vgl. NHA, nr. 94.
 - b. Tot alle Heiligen. — Een schoon gebet van alle heyligen. (inc.) Coemt mi te hulpen, bid ic u alle heyligen Gods. Ic arme sondige mensche make mijn toevlucht... mach gebruycken die glorie gods inder eewicheyt. Dat gonne ons God... gheest. Amen. — Vgl. Meertens, o.c., VI, p. 10, nr. 8.
9. <Hoe een mensche hem sal bereyden om ten heylighen Sacramente te gaen, met veel schoon Oracien ende Ghebedekens> (uit proloog).
- 1) Item dit navolgende gebet salmen devotelijk spreken als men wilt ten weerdigen heiligen Sacramente gaen. (inc.) O Heere, ghy zijt daer tegenwoordich inden heiligen Sacrament. Ick begheere heden te ontfangen u heylighe ende ghebenedijde lichaem... also volcomelijck als u ghebenedide moeder... regneert een god eewelijc sonder eynde. Amen. — Vgl. NHA, nr. 96.
 - 2) Na der ontfanghenisse des heiligen Sacraments een ghebet. (inc.) O Here Jesu Christe, lof si uwe onsprekeliker minliker goedertierenheit... een eewich God is, almachtich ende onverscheyden. Amen. — Vgl. NHA, nr. 98 en Dirc van Münster, uitg. Drees, p. 205 s.
 - 3) Na der ontfanckenis des heylighen Sacraments. (inc.) O heylige werschap in welcke christus... Vgl. Meertens, o.c., VI, p. 50, nr. 21a.
 - 4) Nader ontfanckenisse. (inc.) O Heere, want is arm onweerdighe sondaer u heylighe lichaem... ende in allen duechden volherden totter doot. Amen.
 - 5) Nader ontfanckenisse. (inc.) Ic bidde u, soete minlijcke

- 6) *Nader ontfancknisse. (inc.) Wi bidden u, lieve here, dat ons moet reyn maken... Overmidts u, Jesu Christe, verlosser der werelt. Amen.*
- 7) *Nader ontfancknisse. (inc.) O soete Jesu, gheeft ootmoedicheyt den hovaerdigen menschen... van eewen tot eewen aenschouwen.*

*Een devote oeffeninge vanden wijngaert Engaddi, ende bediet dat lijdens ons Heeren Jesu Christi. (inc.) Gaet inden wijngaert van Engaddi... want dit is nu dat gulden iaer des bruydegoms. — Deze tekst komt nog voor in *Dat boeck van goder devocien*; zie Nijhoff-Kronenberg, o.c., nr. 4128; vgl. Dalmatius van Heel, o.c., p. 80; p. 102, nr. 13. *Het Gheestelijc Harpenspel van den Lijden ons Heren*, ug. J. Valckenaere, Roeselare, 1902, p. 18-19.*

*Dit navolgende gebet sal een mensche alle dage lesen met innicheyt zijns herten tot God om salich te worden. Ende men salt den stervenden menschen voorlesen in haren lesten. (inc.) O siele Christi, heylighet mi... — Dit is het *Anima Christi*.*

Kolofoon: *Dit boecxken is geintituleert het Boecxken van Myrre, is gevisiteert ende geaprobeert bi Meester Jasper de Mera Licentiaet inder godheyt, byder KM. daer toe gecomitteert. Ende is bider voorscreven K.M. toegelaten ende geconsenteert Jan Roelants dat hi den tijt van twee jaren naestcomende tvoorseyde boecxken sal alleene printen ende vercoopen... alst blijft inde Octroye. Ghegheven tot Bruessel, den .vi. Julij int Jaer vijftchienhondert ende .Xlix. Onderteekent Boudewijns.*

Voor zover we weten, werd dit *Boecxken van Myrrhe* nog niet opgemerkt. Toch moet het een ruime verspreiding gekend hebben, die wij voor het ogenblik nog niet in staat zijn volledig te belichten. We vermelden de volgende drukken.

1. Aangezien wij vaststelden dat bepaalde teksten uit dit *Boecxken* in het hs. 3084 der KB. te Brussel overgenomen werden, het welk rond 1540 geschreven werd (zie p. 19), moet reeds een druk van dit werkje voordien verschenen zijn. Wanneer?

2. Uit bovenstaande kolofoon blijkt dat een drukprivilegie in 1549 aan Jan Roelants werd toegestaan. Het zou voor de hand liggen, dat deze dan ook hiervan gebruik gemaakt heeft. In welk verband heeft hij het gedaan? Liet hij het werkje afzonderlijk verschijnen of nam hij het op in een 'Dobbelen Hortulus'?

3. In het bandje *Ortulus anime*, Antwerpen, Wwe Henrick Peeterssen van Middelburch, 1551/2, uit de UB. Gent, zijn na de katern D van het laatste ingebonden werkje twee katernen E en F van

een ander boekje ingebonden (zie hiervoren p. 64), dat wij nu kunnen identificeren als dit *Boecxken van Myrrhe*. Op het einde aldaar luidt de kolofoon: *Dit boecxken is ghevisiteert ende geapprobeert by Meester Jasper de Mera licentiaet inder godheyt. Gheprent Thantwerpen op dye Camerpoorte brugge inden Mol, by die Weduwe van Henrick Peeterssen van Middelburch. Int iaer ons Heeren .M.CCCCC.Li.*

Er is een grote waarschijnlijkheid, dat dit boekje was opgenomen in het tweede deel van de '*Dobbelen Hortulus*'. Sinds wanneer? De keuze der voorkomende stukken laat vermoeden, dat het reeds vroeg werd opgesteld. Zo is het waarschijnlijk, dat het ook reeds vroeger gedrukt werd. Zowel over samensteller als over uitgever kunnen we alleen gissingen maken.

4. Aangezien het hiervoren beschreven exemplaar samengebondeld werd met een *Ortulus anime* uit 1571, mogen wij aannemen dat deze ongedateerde druk van dat *Boecxken van Myrrhe* eveneens uit dat jaar is. Daar het voorkomt met een *Ortulus anime* en een *Der sondaren troost* (zie p. 57-9), kunnen we vermoeden, dat ons bundeltje, met zijn misselijke inbinding, oorspronkelijk deel uitmaakte van een '*Dobbelen Hortulus*'.

Dit boekje komt voor onder de verboden 'Duytsche boecken' van de *Index* van Karel V, 1550 (zie Chr. Sepp, *Verboden lectuur*, Leiden, E.J. Brill, 1889, p. 82-83). Het is niet duidelijk waarom het verboden werd. De poging van Chr. Sepp, om dit werkje met de *Fasciculus Myrre* te vereenzelvigen, wordt door onze vaststelling achterhaald.

Wie is de samensteller er van? Te oordelen naar sommige bronnen, waaruit hij geput heeft, zou men geneigd zijn hem onder de franciscanen te zoeken. Immers een eerste onderzoek liet ons toe, in Dirc van Münster's *Kerstenspiegel* enige contacten te vinden. Zo bv. c. 1. beantwoordt aan c. 9 uit Dirc (ug. Cl. Drees, *o.c.*, p. 75s.) Ook c. 2 aan c. 3 en 4 (ug. Drees, p. 50 s. en 58 s.). Het bijvoegsel bij c. 5 aan c. 25 (ug. Drees, p. 183). Omtrent '*Een devote groete tot den soeten naem Jesus*', *ib.*, kan men een duidelijke parallel vinden bij Dirc (zie Drees, p. 26 en p. 319). Vooral is er het gebed uit de mis-commentaar met de rubriek: *Een schoon gebet seer verdienstelijc vander passien ons Heeren dat broeder Dierick van Munster gemaect heeft*, dat elders heet: *Corte oefeninghe vander passien ons heeren ihesu christi* (zie W. Schmitz, *ofm., Het aandeel der Minderbroeders in onze middeleeuwse literatuur*, Nijmegen-Utrecht, 1936, p. 67. Het is een ampliatio van het *Anima Christi*..

Bovendien vinden we zowel in Dirc van Münster's *Spiegel* als in het *Boecxken van Myrrhe* meerdere teksten, die ook voorkomen

in NHA. Noch Drees noch Schmitz (zie hierboven) hebben de toch belangrijke vraag naar de bronnen van Dirc aangeraakt. Wij menen inderdaad dat Dirc's werk niet zo oorspronkelijk is als men algemeen schijnt aan te nemen. Het lijkt ons te baden in de stroming van de onmiddellijk voorafgaande en eigentijdse vroomheid en veel uit andere schrijvers of anonyma geput hebben, m.n. uit de getijdenboeken, die ons in de rechtstreekse nabijheid van de NHA of de LHA verplaatsen.

Indien wij nu in dit werkje de hand van een franciscaan zouden moeten herkennen, zou meteen de vraag aan de orde komen, of de franciscanen nog niet meer betrokken zijn geweest bij de compositie en de verspreiding van de NHA. Zo wijzen wij nog alleen op de tweevoudige tekst der 10 Geboden, die voorkomt in HA, Van Ghelen 1573 en H. Verdussen 1594. Dit alles vergt nog nader onderzoek.

14. *De vier uytersten des menschen, te weten: Die doot : Dat oordeel: Die pijn der hellen: Ende die blijschap des eeuwighen leven. Seer oorbaer ende profijteliick om te lesen. ghedenckt uwe uyterste ende inder eewicheyt en suldy niet sondighen* (titelvignet : Christus overwinnaar van de dood) *t'Antwerpen, by Hieronymus Verdussen den Jongere, woonende op'doude Coremert, inde vergulde Tes. 1686. Katernen A-F. Approbatie : Antwerpen, 23 oct. 1623. Max. ab Eynatten.*

Dit is het bekende werk van Gerardus van Vliederhoven (zie noot bij Nijhoff-Kronenberg, nr. 1604). Alleen in het ex. van het Ruusbroec-genootschap vinden wij dit werk verbonden met de 'Dobbele Hortulus'. Evenwel komt het, in een slechts lichtelijk verschillende redactie van de zelfde vertaling, voor in hs. 3084 KB. Brussel (zie p. 8). Dit samentreffen kunnen we niet zonder meer een toeval noemen.

Het werk is eindeloos vele malen verspreid geweest in hss. en drukken vóór en na 1500 (zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 2089-90 ; 4000-1 ; BCNI, index i.v. *Novissima*).

15. *Hier behindt een devoot Boecxken, gheheeten onser Vrouwen Claghe, oft Palm-sondach* (titelvignet : Jezus' intocht in Jerusalem).

1. (inc.) *Des maendaechs na Palmen-dach also die Joden onsen lieven Heere hadden ontfangen, op den Palmdach met grooter eeren ende hy in den Tempel gepredict had ende die siecken genesen had, so ginc onsen Heer Jesus Christus wandelen achter den Tempel... (expl.) ende sy was haren lieven Sone, Jesu Christo onderdanich. Die ons wil verleenen sijn eeuwige leven. Amen.*

Hier zijn int corte voleyndt die claghelijcke woorden, die onse lieve Vrouwe met haer lief kint Jesu Christo hadde tusschen Palmsondach ende den goeden Vrydach.

2. Een schoon ghebedt van onse lieve Vrouwe (titel) (inc.) Weest gegroet, alder heylichste Maria, Moeder Godts, Coninginne des hemels, Poorte des Paradijs... ende bidt voor alle mijn sonden. Amen.
3. In Christus wonden, tot aller stonden⁹,
Ick bid u, menschen, hoort dit vermonden,
Is vergiffenisse van alle sonden. Amen.

Ad 1 : Nijhoff-Kronenberg, nr. 1668, verwijst naar hs. I.G. 29, der UB. te Amsterdam, dat de titel draagt : *Die heymelike passie ende van onser liever Vrouwen rouwe* ; zie J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in Nederland*, V, p. 79. Inderdaad de tekst beantwoordt aan het passieverhaal, bekend onder de naam *Heimelijke passie*, voor wat betreft de maandag tot de donderdag, zoals wij elders zullen verklaren. Elders heet hij : 'zeer mynlicke worde die onse here ihesus had met synre liever moder van palm sonnedach totten gueden vrydach' (hs. 10765-66, KB. Brussel, f. 124r-).

Van deze tekst hebben wij andere drukken : zie Campbell, nr. 1782-5 ; Nijhoff-Kronenberg, nr. 1668-70 ; 3671-4 ; BCNI, nr. 2249, 4739-40. Vgl. *Het Boek*, 1922, p. 80 s. Nog Hier. Verdussen, 1599 (Plantijn-museum, Antwerpen).

Ad 2 : zie Meertens, VI, p. 76, nr. 14 en par.

Ad 3 : niet geïdentificeerd.

Wij noteren, dat de *Censura Libellorum Scholasticorum quos... Malderus... vetuit praelegi...* 1621, gepubliceerd in *Le Bibliophile Belge*, 1879 door Ruelens, bij *Onze lieve vrouwe Palme-Zondach* aanstipt : *Petit livre publié sans approbation, rempli de choses apocryphes, ridicules et scandaleuses de la sainte vierge* (o.c., p. 64) onder de 2e klasse : *Livres qu'il n'est pas permis même de lire par extraits, par ce qu'ils n'ont jamais été approuvés de personne, et qu'ils ne peuvent être ni facilement corrigés ni appropriés aux enfants*.

16. *De seven ween Van onser Lieve Vrouwe in 't langhe : Seer goedt ende oorbaer om te lesen voor alle menschen. Van nieuws oversien ende verbeteret* (titelvignet : OLV met de 7 zwaarden). *l'Antwerpen, By Martinus Verhulst, op de oude Coremert inde Gulde Tes.* 1683.

Alleen in het ex. van het Ruusbroec-genootschap komt dit tractaat samen met de 'Dobbele Hortulus'. Heeft het oorspronkelijk

(9) Het laatste bladvulsel in *Een Limb. Gebedenboek*, ug. Prims, p. 242, luidt : *In ihesus wonden vinde ic rust tot allen stonden*. Is ons rijmpje hiervan een variante?

hierbij behoord? Er zijn geen positieve bewijzen. Wij vernoemen alleen het feit, dat voornoemde titelvignet, naar een andere snede, ook voorkomt in *Hortulus Animae* van \pm 1563 (ex. Ruusbroec-genootschap). Over de smarten-verering zie Kronenburg, *o.c.*, II, p. 211-79. Over deze tekst zie drukken bij *BCNI*, index s.v. *W een*; Campbell, *o.c.*, 655; 1781¹⁰.

Op het einde van onze rondgang zal het wel niet meer nodig zijn te wijzen op het vele dat verborgen zit achter de simpele titel van 'Enkele' en 'Dobbele Hortulus'. Zo kende de NHA een nog weinig besefde verspreiding en kwamen allerlei tractaatjes, waarvan enkele merkwaardig mogen heten, in brede kringen bekend.

(10) Over de nrs. 17, 18, 19, die alleen in de *Hortulus* van 1548 voorkomen, zie ons *Hortulus*-artikel in *De Gulden Passer*, 1962.

DERDE HOOFDSTUK

HANDSCHRIFTELIJKE VERSPREIDING VAN DE HORTULUS ANIMAE

Ons tweede hoofdstuk, dat de verspreiding van de HA in druk ten onzent wilde nagaan en ongemeen wijd is uitgegroeid wegens het steeds nieuw aangebracht materiaal¹, heeft ons tegen de algemeen heersende opinie in laten aanvoelen, hoe weinig eenvormig en onveranderlijk de HA zich aan ons voordoet. Dit onderzoek werd ons, zoals wij reeds lieten horen, opgedrongen door de beschrijving van hs. 3084 der KB. te Brussel, dat ons na allerlei opsporingen het inzicht bijbracht dat wij daar stonden voor een verborgen afschrift van HA. Deze vaststelling zelf echter dwingt ons logischerwijs een nieuwe vraag te stellen: zou het voornoemde hs. dan wel het enige dergelijke geval zijn, of is het niet eerder waarschijnlijk, dat nog andere hss. op de zelfde manier uit de HA overgeschreven werden? M.a.w., werd de HA alleen in druk verspreid of moeten wij bovendien nog rekening houden met een handschriftelijke verspreiding? Bij dit nieuw onderzoek moeten wij uiterst beknopt zijn, of liever, de resultaten, die wij hier na onze eerste steekproeven willen voorleggen, mogen niet als definitief gelden maar moeten inwerken als vraagtekens, die de verdere vorsers op dit gebied attent moeten maken op deze mogelijkheid bij hun pogingen tot identificatie.

1. Wij wezen er reeds op, hoe de aandacht der historici voor de HA in 't algemeen hoofdzakelijk gewekt werd door het geïllustreerd Hs. 2706 der Nationalbibliotheek te Wenen, dat door zijn fac-simile-uitgave grote bekendheid verwierf. Dat Duitse hs. blijft intussen een eretitel van onze Gents-Brugse schildersschool (zie p. 2).

2. Te weinig aandacht werd evenwel geschonken aan de grondige studie van Fr. Dörnhoffer (zie p. 1 n. 2), die in een *Appendice* een *Description de treize manuscrits de l'Ecole de Bruges appartenant à la Bibliothèque I. et R. de la Cour et à la Bibliothèque I. et R. de la famille et des Fideicommiss de Vienne* geeft. De kunsthistorici krijgen hier een rijk studiemateriaal voorgelegd, dat evenwel nog systematischer moet uitgebaat worden. Uiteraard hechtte Dörnhoffer weinig belang aan een strenge inhoudsbeschrijving van deze voor de kunst imponerende hss., zodat hij zich met een bondige inhoudsopgave tevreden stelde. En toch menen wij uit die gegevens te mo-

(1) Onze bijdrage ter zake, die in *De Gulden Passer* 1962 zal verschijnen, vormt feitelijk allereerst een integrerend deel van dit bibliografisch onderzoek.

gen vermoeden, dat wij hier in minstens 11 op de 13 hss. de tekst van de LHA mogen herkennen. Dit vermoeden zou nader moeten bevestigd worden door een onderzoek van de hss. zelf.

3. In dit zelfde kunsthistorisch verband werden wij getroffen door de beschrijving, die Dr. Meertens geeft van het hs. der UB. te Leuven vroeger G 7, nu A 4 (gespaard gebleven in 1940). Nrs. 1-38 zijn Latijnse getijden en gebeden, die, zo niet alles bedriegt, aan een of andere uitgave van de LHA zijn ontleend. Nrs. 39-44 zijn Dietse gebeden, waarvan de tekst, rubriek en opeenvolging ons op ontleningen aan NHA wijzen. Deze vaststelling der ontlening aan HA heeft ongetwijfeld haar belang. Bovendien wijzen we nog op de waarde van dit 'prachtig verlucht perkamenten handschrift, afkomstig uit de Westelijke streken van Vlaanderen, begin 16e eeuw... 37 grote miniaturen; 36 kleinere miniaturen; rijke bladomlijstingen in de stijl der 16e eeuw', zoals Meertens reeds aanstipte (dl. VI, p. 198-202). Wanneer deze twee gegevens van tekst en verluchting samengebracht worden, mogen wij dit zo goed als onbekend hs. meteen leggen naast het vermaarde HA-hs. van Wenen, waaraan zoveel studies en een luxueuse heruitgave werden besteed. Wij vermoeden dat de herkomst van dit artistiek zo hoogstaande werk in de zelfde Gents-Brugse school moet gezocht worden. Onbevoegd om verder op het kunstgebied uit de weiden, achten wij de hierboven gemaakte bemerkingsen belangrijk genoeg, om de aandacht der kunsthistorici voor dit Leuvense hs. te vragen, opdat zij het nader zouden bestuderen en laten waarderen als kultuuruiting onzer schilderkunst, waarin de HA blijkbaar een merkwaardige inspiratie mocht wekken.

4. Nog in dit literair en artistiek verband wijzen wij op het kostbare en zeer mooi verluchte hs. M 14.17 (vroeger Zaal III 47) van het Plantijn-museum te Antwerpen, beschreven door Meertens, dl. VI, pp. 3-6. Daarin vinden wij Latijnse teksten, die blijkbaar uit een of andere uitgave van LHA overgenomen zijn; daarnaast allerlei Dietse gebeden, waarvan een aantal uit NHA. Nr. 14 (uit Meertens' beschrijving) komt elders voor²; nr. 20 (door een andere maar gelijktijdige[?] hand geschreven), 21-25 komen uit NHA; nr. 26 een andere (bijgewerkte?) vertaling v.h. Bernardinus-gebed. (NHA nr. 35); nr. 27: LHA nr. 48. Globaal genomen kunnen wij zeggen: het eerste deel van het hs. put uit LHA; het middenstuk met de passiegedeelten uit allerlei bronnen; het laatste deel (met de 15 Bloedstortingingen uit het eerste) uit NHA. NB. 1) Nr. 9 = *Die vijf getiden op die passie ons heeren*, Antwerpen, Thomas vander Noot, z.j., zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 1003. Vgl. fac-simile-uitgave

(2) Vgl. ons Hortulus-artikel in *De Gulden Passer*.

door de Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, (1942) en P. de Keyser, *Salighe meditatie des lijdens ons liefs heeren op die seven ghetiden* (Antw., Thomas vander Noot, c. 1505). *Litterair-historische en bibliographische inleiding*. Antwerpen, 1942 (*Antwerpsche Bibliophielen*, uitg. nr. 45). 2) Nr 19 = Holder-passie. 3) Men bemerkte hoe nr. 8 aansluit bij het slotgebed van de oefening op de vrijdag uit Bethlem's *Meditatie op die passie* (opgenomen in DHA; zie p. 54); alleen het slot lijkt mij oorspronkelijker dan in de druk van 1551-2. Dit wijst vermoedelijk wel op een ontlening aan de DHA, die reeds vroeg bij ons moet verspreid zijn geworden. — Wij vestigen de aandacht der kunsthistorici op de fraaie miniaturen van het hs., speciaal op de kleine, die de 15 Bloedstortingingen illustreren (opgesomd bij Meertens). Meertens wees reeds op de trefende overeenkomst tussen deze miniaturen en de houtsneden uit *Die vijftien Bloetstortinghen*, 1524 (Nijhoff-Kronenberg, nr. 425) (vgl. Meertens, dl. II, p. 42, n. 18). In dit verband brengen wij nog de houtsneden uit de *XV Bloetstortinghen* van de HA der Vorsterman-drukken enz.).

5. Een nader onderzoek zou moeten ingesteld worden omtrent hs. 12078 der KB. te Brussel (beschreven Meertens, VI, p. 75-78), waarvan de vele parallelteksten met NHA laten vermoeden, dat wij met ontleningen daaraan te doen hebben. Indien de afhankelijkheid van het hs. tegenover de HA zou kunnen met zekerheid bewezen worden, zouden wij hier staan voor een zeer vroege invloed, nl. uit het jaar 1496. De vraag blijft echter hoe wij de verhouding van de HA tegenover de algemene traditie der getijdenboeken moeten opvatten.

6. Sterke parallellen tussen HA en hs. 1962 der *Hessische Landes- und Hochschulbibliothek* te Darmstadt (zie Achten-Knaus, o.c., p. 50-58), gedateerd c. 1525, stellen ons voor de zelfde vraag.

7. Enkele hss. uit de UB. te Leiden staan in de zelfde kring. Aldus hs. Ltk. 237 (beschrijving bij Lieftinck, o.c., p. 50-4): naast meerdere gebeden, die wel uit HA kunnen overgenomen zijn (bv. 15 Oraties van S. Birgitta; *Inder teghenwoordicheyt...*) vinden wij twee postincunabeltjes ingebonden, die in de geschiedenis van de HA hun rol hebben gespeeld: Bethlem, *Meditatie op die passie...*, dat wij als eerste werk uit het tweede deel van de DHA kennen (zie p. 54); en de *'Alderprofitelicste oeffeninghe vanden XV bloetstortinghen*, Antwerpen, H. Eckert van Homberch, c. 1512 (zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 3616), die in de huidige overlevering van NHA telkens aansluit bij de XV Oraties van S. Birgitta en de Groeten tot de wapenen der passie Xi. Men moet de vraag stellen, of dit (of een dergelijk) hs. niet een schakel zou zijn in de ontwikkelingsgeschiedenis van NHA.

8. Hs. Ltk. 303 aldaar (Liefstinck, *o.c.*, p. 120-2) bevat allerlei gebeden, die typisch tot HA behoren. Speciaal wijzen wij op 'Een devote oefeninge vander missen gedeylt in ses deelen...', waarvoor Liefstinck geen parallel vindt, maar dat voorkomt in DHA, 1551/2 (vgl. p. 40-41).

9. Hs. Ltk. 304, aldaar (Liefstinck, *o.c.*, p. 122-6), c. 1550, doet ons telkens denken aan LHA of NHA.

10. Uit de beschrijving van Hs. 96 E 19 c. 1540 der Gemeentebibl. te Rotterdam, door Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 100-6, kunnen we eveneens opmaken, dat vele gebeden daaruit genomen zijn hetzij uit LHA, hetzij uit NHA.

11. Een nader onderzoek dient ingesteld te worden aangaande hs. 96 G 10, uit 1560, uit de zelfde bibliotheek, (vgl. Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 113-133), waarin wij zowel teksten uit LHA ontdekken, als uit NHA (Maximilianus-gebed; *In die teghenwoordicheit*).

12. Wij willen sluiten met een 'oud vlaamsch hs.', dat eens in het bezit was van J.V., schrijver van een artikeltje over de *Hortulus Animae* in *Biekorf*, 1922, p. 145 s., maar verloren ging tijdens de oorlog 1914-8; het telde 248 ff., + kalender en tafel, zoals de druk van 'Der sielen Bogaert' (vertaling Damiaan vanden Houte), waarvan het ook de zelfde tekst weergeeft. 'Daar ik nooit een hs. van Der Sielen Bogaert gevonden heb, denk ik dat dit mijne het eenig-overgeblevene was', zegt J.V. Blijkbaar mogen wij niet veel waarde hechten aan dit, nu helaas verloren hs., daar het alleen een afschrift van een druk der vertaling Damiaan vanden Houte zal geweest zijn. J.V. vermoedde niet eens het bestaan van andere bewerkingen en uitgaven van HA, noch de ware verhouding tussen deze redactie en de tekst der Straatsburgse drukken, (die hij vrij simplistisch als verminkingen van zijn gave tekst beschouwde), noch de mogelijkheid van andere handschriftelijke verspreiding te onzent. Ik weet niet of dit tijdens de oorlog 1914-18 verloren gegane hs. nog ooit teruggevonden werd. Het is intussen typisch voor de verspreiding van HA, dat J.V. zijn hs. gevonden had 'bij eene boerin van Moorslede nu overleden'.

Onze rondgang door de hss. willen wij hier afsluiten. We beseffen zeer goed, dat wij verder zouden moeten doordringen en de ontleding kritischer doorzetten. Wat wij toonden, zal evenwel reeds volstaan, om te mogen zeggen, dat de *Hortulus Animae* ook handschriftelijke verspreiding heeft gekend. Daarmee is het probleem gesteld, zodat men voortaan goed zal doen, hiermede rekening te houden bij het handschriftenonderzoek.

Na deze lange uiteenzetting kunnen onze *besluiten* kort zijn.

Door deze studie waren wij in staat, kritisch contact te nemen met het wijde gebied van de getijden- en gebedenboeken-literatuur, die op internationaal vlak moet onderzocht worden. Telkens kwamen wij tot de vaststelling dat de lijnen van onderlinge verhoudingen en ontwikkeling zeer vlottend en vervlochten zijn. De verspreiding van de Hortulus Animae, zowel in druk als in handschrift, vertoont dan ook een onvermoed wisselend en grillig beeld.

Een nader onderzoek zal nodig zijn om uit te maken, allereerst waarin het eigenlijk beeld van de Hortulus Animae zou kunnen bestaan, zodat men kan gaan beseffen, waarin hij verschilt van of overeenkomt met de andere eigentijdse getijdenboeken; vervolgens, hoe en waar de Hortulus Animae concreet ontstaan is in zijn eenzelligheid en in zijn wisselende gedaanten, en hoe hij uit het verleden gegroeid is³.

Eerst wanneer deze voorstudie in het algemene kader der getijdenboekenliteratuur ver genoeg zal gevorderd zijn, zal men in staat zijn, om te beseffen hoe de Hortulus Animae bij ons (in het Latijn) is doorgedrongen (eigen of ontleend?) en hoe hij vertaald werd *in duytische*, en welke wisselende gedaanten hij telkens heeft aangenomen.

Onze voorafgaande studie heeft telkens gewezen op de kritische vragen die rezen bij ons onderzoek, zodat de simplistische opvatting van een rimpelloze eenvormigheid in gedaante, ontwikkeling en verspreiding wel doorbroken mag worden gedacht. Intussen konden wij aantonen, welke een tot nog toe onvermoede verscheidenheid en verspreiding de Hortulus Animae heeft gekend bij ons. Naast de kritische vraagtekens, die gerezen zijn, moge dit een positieve aanwinst heten: beide waren een voldoende rechtvaardiging van onze arbeid.

(3) Onze bijdrage in *De Gulden Passer* ontwikkelt in haar tweede deel de kritische basis van deze probleemstelling.